

Landschapsbiografie van

MIDDEN-DELFLAND

Rijk cultuurlandschap tussen grote steden

GEMEENTE
MIDDEN-DELFLAND

CULTUURLAND
ADVIES

Colofon

Titel: Landschapsbiografie van Midden-Delfland

Auteurs: Erik van den Berg & Susanne Coppens

Opdrachtgever: Gemeente Midden-Delfland

Opdrachtnemer: Cultuurland Advies

Datum: 25 juni 2025

Voorwoord

Wie met aandacht en verwondering door het landschap van Midden-Delfland wandelt, skate, vaart of fietst, voelt het meteen: dit is niet zomaar mooi. Dit is een landschap met betekenis — historisch, betekenisvol, gedragen door generaties. Met subtiele lijnen, oude structuren en verhalen die nog altijd hoorbaar zijn - in het suizen van de wind over de weilanden, het voortkabbelende water in de sloten, het knisperende riet in de polders. In de hechte gemeenschappen die hier geworteld zijn. Een landschap, open voor ontmoeting.

Als ik naar dit mij zo geliefde landschap kijk, denk ik aan de mensen die hier - generatie op generatie - hun sporen achterlieten. Mensen zoals mijn voorouders - timmerlieden, boeren - van wie de verhalen en tradities nog altijd doorklinken in het gebied. Lang nadat de stoomtram zijn spoor trok en weer verdween.

Midden-Delfland is niet voor niets aangewezen als Bijzonder Provinciaal Landschap. Het weerspiegelt de waarde van dit cultuurhistorisch veenweidegebied, midden in het hart van de metropool. Juist door zijn openheid, rust en geschiedenis is Midden-Delfland een groene long, een collectief geheugen, een plek van betekenis — voor bewoners én voor mensen uit de stad.

Toch is het niet eenvoudig om te vangen wat dit landschap zo bijzonder maakt. We voelen het. Maar hoe geef je dat gevoel vorm in beleid, ontwerp, bestuur? Hoe maak je keuzes die passen bij het karakter — niet om het landschap te bevriezen in de tijd, maar om het verder te ontwikkelen. Met eerbied voor zijn oorsprong.

Deze landschapsbiografie is gebouwd op bodem, water, bewoning, gebruik, vervoer en cultuur. Geen statisch document, maar een levend verhaal dat zichtbaar maakt hoe het landschap zich door de eeuwen heen gevormd heeft. Een verhaal ook dat uitnodigt om met zorg, kennis en liefde verder te ontvouwen in de toekomst.

Dat doen we met oog voor de eigenheid van onze gemeente én voor de samenhang in het grotere geheel — een biografie met zachte randen. Want het leesbare landschap stopt niet bij de gemeentegrens. Zelfs niet waar het zicht stuit op steden, kassen of recreatiegebieden. Het geoefende oog ziet polderdijken, (trek)vaarten en boerenlinten van weleer, die hun weg nog altijd vinden, ver voorbij die grens. Dat is rijkdom. En dat laten we je graag zien — met deze biografie in de hand.

Met dit boekje als inspiratie nodig ik je uit om jouw ideeën aan het landschap toe te voegen. Zo creëren we samen een toekomst waarin Midden-Delfland blijft bloeien. Voor nu en de generaties na ons.

Melanie Oderwald-Ruijsbroek

Wethouder Cultuur en Monumenten Midden-Delfland

Inhoud

Voorwoord	4
Inleiding	8
Hoofdstuk 1 - Wonen in een dynamisch landschap	12
De prehistorie en Romeinse tijd (tot 400 n.Chr.)	12
De diepe ondergrond	13
De eerste boeren	16
Cananefaten en Romeinen	20
Hoofdstuk 2 - Grote ontginningen in de middeleeuwen	28
Uitgestrekte veenmoerassen en broekbossen	29
Permanente nederzettingen en de eerste ontginningen	29
Heren en kastelen	33
Waterbeheersing	36
Hoofdstuk 3 - Boeren en buitenplaatsen in de vroegmoderne tijd	48
Oorlogsprikelen in Midden-Delfland	49
Een land van gras en zuivel	50
Te land en te water	55
Van boerderij naar buitenplaats	60
Hoofdstuk 4 - Grote ontwikkelingen (1850-1950)	68
Investerings in het landschap	69
Verandering van transport en boerenbedrijf	76
Het verdwijnen van groene landschapselementen	80
Crisis en oorlogsjaren	82

Hoofdstuk 5 - Een gebied onder druk

Een strijd om de ruimte

Een snelweg dwars door de polder

Op eigen benen verder

88

89

99

101

Inleiding

Midden-Delfland vormt een uniek open veenweidelandschap, omringd door grote steden als Rotterdam, Delft en Den Haag. Het is daarmee een recreatief uitlooph gebied voor ruim 2 miljoen mensen, die er graag komen om te genieten van de rust, weidsheid en stilte. Karakteristiek voor het agrarische cultuurlandschap zijn de uitgestrekte polders, lange smalle percelen, koeien in de wei, vaarwegen en boerderijen op kronkelende kreekruigen. Midden-Delfland is ook een gebied dat al decennialang sterk onder druk staat, door de aanhoudende verstedelijking, ontwikkelingen in de landbouw, nieuwe infrastructuur en de steeds toenemende vraag naar ruimte in het algemeen.

Over de geschiedenis en het landschap van Midden-Delfland is al veel geschreven. Toch ontbreekt een breed gedragen, samenhangend en toegankelijk beeld van de ontwikkeling en de unieke kwaliteiten van het landschap. De beschikbare literatuur is rijk, maar versnipperd. Om de samenhang tussen de natuurlijke ondergrond en de inrichting ervan door de mens voor iedereen leesbaar te maken, is op initiatief van de gemeente Midden-Delfland deze landschapsbiografie opgesteld. Daarin wordt waardevolle informatie uit eerder onderzoek, zoals de vele archeologische opgravingen, de atlanten van het Westland en de Schie en de polderboekjes die door de Stichting Midden-Delfland is Mensenwerk zijn opgesteld, gebundeld.

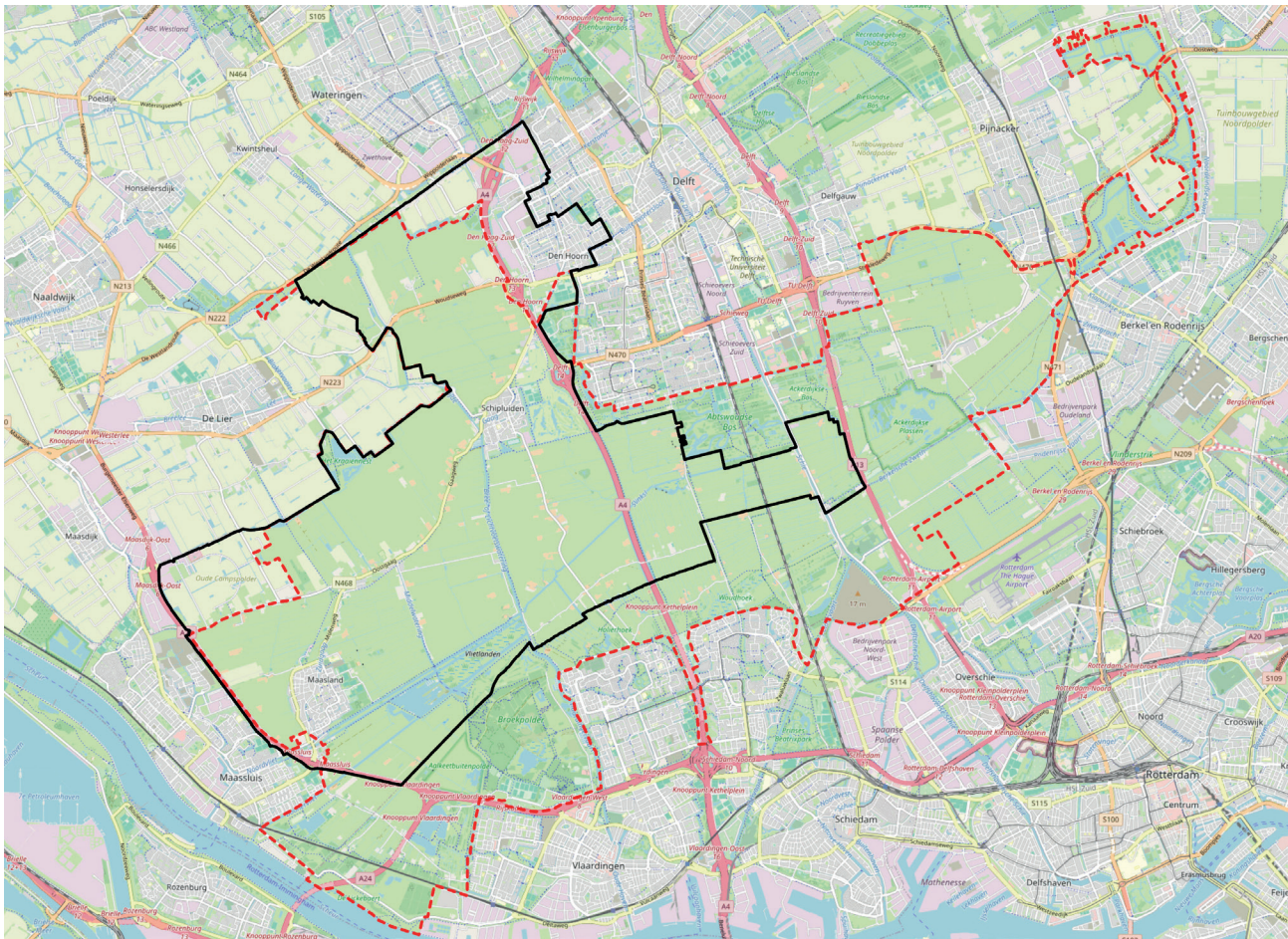
De biografie beschrijft de levensloop van het landschap in Midden-Delfland. Deze levensloop is lang en complex door een eeuwenlange interactie tussen het landschap en de mensen die het hun thuis noemen. Het is juist die wisselwerking die heeft geleid tot het landschap zoals wij dat vandaag de dag kennen. Om het hedendaagse landschap te begrijpen moeten we daarom terug in de

tijd. Landschappen kennen een sterke gelaagdheid met elementen van uiteenlopende ouderdom, die allemaal een plek hebben binnen de leefomgeving. Met al die aspecten zijn het landschap en de geschiedenis bepalend voor het karakter en de identiteit van Midden-Delfland.

De kennis over het verleden en de logica van het landschap vormen een belangrijke bron aan informatie en inspiratie voor de vele ruimtelijke opgaven die er in Midden-Delfland liggen. De landschapsbiografie is een verbindend en inspirerend document. Het geeft inzicht in patronen en processen en laat zien hoe bijzonder dit stukje Nederland is. Daarmee kan de biografie er aan bijdragen dat toekomstige ruimtelijke opgaven, zoals woningbouw, recreatie, duurzame energieopwekking, natuurontwikkeling en de landbouwtransitie op een passende manier een plaats in het landschap krijgen, zonder daarbij afbreuk te doen aan het streekeigen karakter van Midden-Delfland. De laatste decennia zijn door allerlei ontwikkelingen namelijk al veel landschappelijke waarden verdwenen, waarmee de herkenbaarheid van het historische cultuurlandschap steeds verder afneemt. De biografie is echter niet alleen bedoeld voor beleidsmakers en bestuurders. Het is ook interessant voor inwoners, ondernemers, ambassadeurs, recreanten en toeristen.

Gebiedsbegrenzing

Het veenweidegebied waar de gemeente Midden-Delfland deel van uitmaakt, strekt zich uit tot buiten de huidige gemeentegrenzen. Het geheel is door de provincie Zuid-Holland sinds 2017 aangewezen als Bijzonder Provinciaal Landschap (BPL). Daarbij heeft de provincie de ontwikkelopdracht meegegeven om de ruimtelijke kwaliteit van het gebied te waarborgen en verbeteren, met aandacht voor het historische verhaal van het landschap.

Met de landschapstafel Bijzonder Provinciaal Landschap Midden-Delfland zetten de betrokken partijen zich hiervoor in. Deze landschapsbiografie kan daarbij belangrijke handvatten bieden. Omdat de ontstaansgeschiedenis van het landschap binnen de gemeente Midden-Delfland niet los kan worden gezien van het geheel, wordt ook de ontstaansgeschiedenis van het landschap in bredere zin geschetst.

Afbeelding 1 - Topografische overzichtskaart van de gemeente Midden-Delfland (zwarte lijn) en het Bijzonder Provinciaal Landschap (rode stippellijn).

Leeswijzer

De biografie is opgebouwd uit vijf chronologische hoofdstukken, waarin de belangrijkste thema's uit de landschapsgeschiedenis van Midden-Delfland aan bod komen. Uiteraard kan er over de geschiedenis van Midden-Delfland nog veel meer verteld worden en is er ook al veel op papier gezet. Daarom is aan het einde van ieder hoofdstuk een leeslijst opgenomen, voor wie meer over een bepaalde periode wil weten. Uit bijna iedere tijdsperiode zijn nog elementen in het landschap zichtbaar. Door ze op kaart te zetten en het verhaal ervan te vertellen, worden ze voor iedereen leesbaar. Ieder hoofdstuk is daarom voorzien van een overzichtskaart, waarop de belangrijkste landschapselementen uit die periode staan aangegeven. Zo wordt in één oogopslag duidelijk wat we nog terugzien uit die periode. Aan de basis daarvan ligt een inventarisatie in een geografisch informatiesysteem (GIS), waarin bestaande datasets zijn gecombineerd met nieuwe informatie. Al deze elementen zijn samengebracht op een grote overzichtskaart, die als bijlage bij de biografie is opgenomen.

Dankwoord

Als landschapshistorici zijn we gewend om de ontstaansgeschiedenis van een gebied snel in de vingers te krijgen. Elke plek heeft echter unieke kenmerken of verhaallijnen, die voor iemand die nog niet zo bekend is in het gebied soms lastig te achterhalen zijn. Helemaal voor een gebied als Midden-Delfland, waar weliswaar veel sporen in het landschap aanwezig zijn, maar er ook veel zijn uitgewist. We hadden deze biografie niet kunnen opstellen zonder de kennis en kunde die in Midden-Delfland onder inwoners, regiobewoners, ambtenaren én professionals aanwezig is.

Een bijzonder woord van dank gaat uit naar de verschillende stakeholders die samenwerken voor de versterking van het landschap van Midden-Delfland. In willekeurige volgorde: Jacques Moerman (Historische Vereniging Oud-Schipluiden), Piet Houtenbos (Historische Vereniging Maasland), Pia van Oord en Henk Groenendaal (Midden-Delfland is Mensenwerk), Leo Pols en Hans Groeneveld (Midden-Delfland Vereniging), Willemijn Nagel en Michiel Purmer (Natuurmonumenten), Tom Wisseborn, Evelien Olyslagers en Milou Prins (Staatsbosbeheer), Marjan van Velzen en Arie de Kreij (DNA Den Hoorn), Carla de Wilt (Hoogheemraadschap Delfland), Ben Kuipers (Polderarchitect Landschapstafel Midden-Delfland), Henk Werksma (Programmamanager Landschapstafel Midden-Delfland), Kees Moerman (LTO Noord, Delflands Groen), Monique Ammerlaan (Agrarische natuurvereniging Vockestaert), Thea Arkesteijn en Jack Lobker (Cultuurstek Den Hoorn), Hester van Gent (Commissie Omgevingskwaliteit), Maarten Koenders en Erwin van Klaveren (provincie Zuid-Holland).

Alle partijen hebben de tijd genomen om ons in een persoonlijk gesprek te woord te staan en ons mee te geven wat zij graag terug wilden zien in de landschapsbiografie. Ook hebben ze de gelegenheid gehad om deel te nemen aan een gezamenlijke werksessie en de conceptteksten te becommentariëren. Wij zijn de stakeholders veel dank verschuldigd voor hun inzet. Zij waren als geen ander in staat om de soms complexe materie op bepaalde punten flink aan te scherpen. Uiteraard mag ook de gemeente Midden-Delfland in dit dankwoord niet ontbreken. Hierbij willen wij graag in het bijzonder Wessel van Vliet en Eugénie Klok bedanken voor de goede begeleiding en Suzanne Neven voor het meelesen en verbeteren van onze teksten.

Hoofdstuk 1

Wonen in een dynamisch landschap

De prehistorie en Romeinse tijd (tot 400 n.Chr.)

Het landschap van Midden-Delfland kent een dynamische ontstaansgeschiedenis. Diep in de ondergrond ligt een pakket dekzand, dat in de laatste ijstijd werd afgezet. Daarbovenop liggen lagen met klei, zand en veen uit het holoceen, toen het gebied onder invloed van de grote rivieren en zeewater stond. In de stabiele delen van dit natte landschap vonden de eerste boeren van Midden-Delfland al in de prehistorie hun thuis. Het landschap was altijd bepalend voor de locatiekeuze van de mensen. In natte perioden, waarin de zee meer invloed had, trok men naar de hogere delen, zoals de strandwallen langs de Hollandse kust of de oeverwallen van de kreken. Midden-Delfland is rijk aan archeologische vindplaatsen, vooral uit de ijzertijd en Romeinse tijd. In de loop der eeuwen drong het water via een steeds verder vertakkend stelsel aan getijdekreken diep het land in. Vanaf 12. v.Chr. maakte Midden-Delfland onderdeel uit van het Romeinse Rijk en ging de mens een steeds grotere stempel op het landschap drukken, met de aanleg van grote waterwerken en nieuwe infrastructuur.

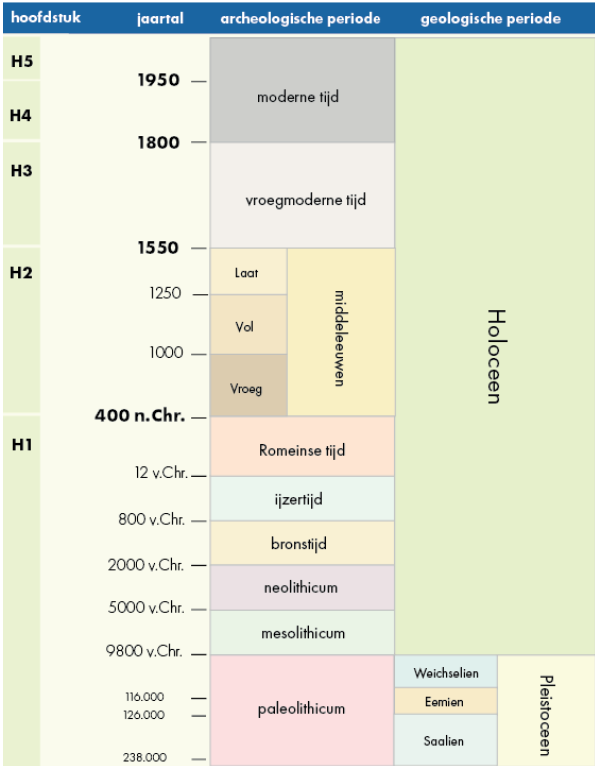
De diepe ondergrond

Diep in de ondergrond van Midden-Delfland liggen oude grind- en zandafzettingen, die hier door (voorlopers van) de Rijn en Maas zijn afgezet. Daar overheen ligt een laag dekzand uit de laatste ijstijd, het Weichselien (ca. 116.000 – 11.700 jaar geleden). Omdat er toen in de noordelijke ijskappen veel water lag opgeslagen, lag de zeespiegel een flink stuk lager dan vandaag de dag en was het mogelijk om Engeland te voet te bereiken. In de koudste tijden kwam er in het toendralandschap weinig begroeiing voor, waardoor zand kon gaan verstuiven en als een deken over het landschap werd afgezet. Grote delen van wat nu Nederland is veranderden in een glooiende dekzandvlakte. Tijdens de koudste perioden was de bodem permanent bevroren (*permafrost*) en kon het water niet in de bodem wegzakken. Zo ontstonden vlechtende rivieren met brede, ondiepe stroomgeulen, die hun loop steeds verlegden. Langs de rivieren vormden zich aan het einde van de laatste ijstijd rivierduinen, die ook wel donken genoemd worden. Op deze donken kon het zand, dat vanuit de droogliggende rivierbeddingen afkomstig was, soms hoog opstuiven. Dergelijke duinen liggen onder meer bij Vlaardingingen nog in de ondergrond.¹

De eerste bewoners van West-Nederland waren de jagers-verzamelaars die duizenden jaren geleden over deze uitgestrekte zandvlaktes achter kudde grote zoogdieren zoals rendieren, mammoeten of wisenten aan trokken. Ze sloegen kleine (jacht)kampen op. Op het opgespoten zand van de Tweede Maasvlakte worden

Afbeelding 1.2 (boven) - Tijdbalk met de belangrijkste geologische en archeologische perioden.

Afbeelding 1.3 (onder) - Aan het einde van de laatste ijstijd bestond Midden-Delfland uit een grote, uitgestrekte dekzandvlakte.

regelmatig vondsten uit deze tijd (het laat-paleolithicum) gedaan. Vindplaatsen uit deze periode kennen we in Midden-Delfland echter niet.²

Opwarming van het klimaat in het holoceen

Zo'n 10.000 jaar voor het begin van onze jaartelling brak er een nieuw geologisch tijdvak aan, het holoceen. Na de laatste ijstijd warmde het klimaat in rap tempo op en daarmee stegen ook de zeespiegel, de hoeveelheid neerslag en het grondwater. Het Noordzeebekken vulde zich weer met water en de kustlijn schoof steeds verder op. Het warmere en vochtigere milieu bracht een nieuwe flora en fauna met zich mee, waar de mens zich op aanpaste. Dat is goed terug te zien in de archeologische vondsten uit de middensteentijd (het mesolithicum), die een stuk kleiner van formaat zijn dan in de voorgaande periode. De kleine werktuigen en pijlpunten zijn geoptimaliseerd voor de jacht in een meer gesloten landschap. De hogere donken en dekzandruggen vormden ideale vestigingslocaties in het steeds natter wordende landschap. Ook uit deze periode kennen we echter (nog) geen vindplaatsen in de gemeente Midden-Delfland.

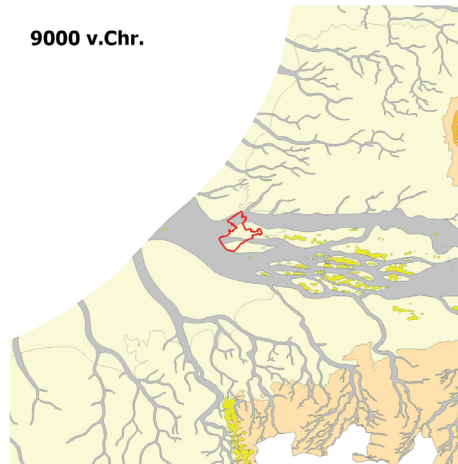
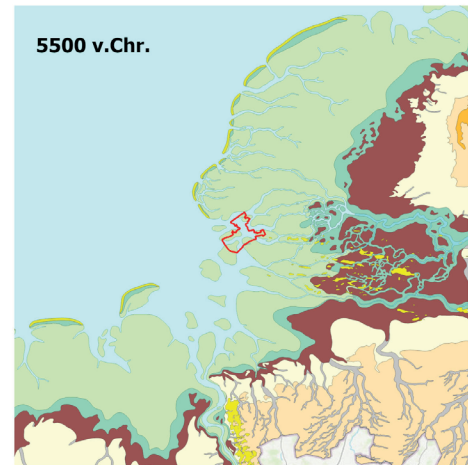
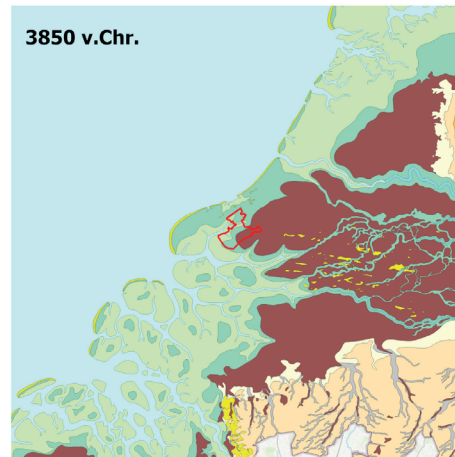
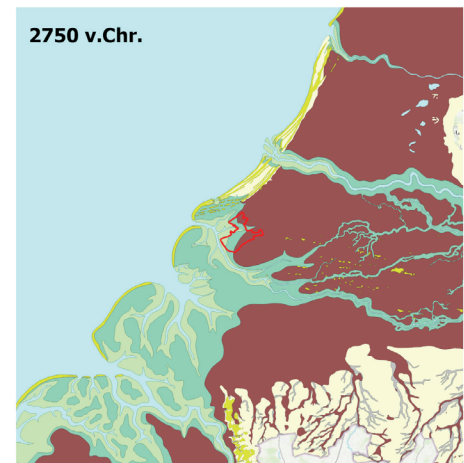
Dat gebrek aan archeologische vindplaatsen uit deze vroege periodes kan op verschillende manieren verklaard worden. Meest voordehandliggend is het feit dat het zandlandschap dat in de oude en midden-steentijd aan het oppervlakte lag, tegenwoordig bedekt ligt onder metersdikke sedimenten van klei, zand en veen. Alleen bij hele diepe graafwerkzaamheden, zoals de aanleg van tunnels, wordt dit prehistorische maaiveld soms bereikt. Daarnaast zal er bij overstromingen en de vorming van getijdengeulen tot in de middeleeuwen lokaal veel materiaal zijn weggeslagen.³

De kustlijn sluit zich

In het steeds natter wordende klimaat kwam in de laagste delen van het landschap veenvorming op gang. Veen ontstaat wanneer afstervende plantenresten onder water komen te staan en niet (volledig) verteren. Het oudste veenpakket kennen we als het Basisveen. Daar zien we nu niets meer van terug, op de meeste plaatsen is het later weer weggeslagen door de zee. Via rivierdalen en geulen drong de zee in de loop der tijd steeds verder het land in. Zo ontstond een getijdengebied, waarin veel slib werd afgezet, vergelijkbaar met delen van de huidige Waddenzee. Langs de kust vormde zich vanaf ongeveer 5500 v.Chr. een rij strandwallen, waarmee de kustlijn zich steeds verder sloot. Door een snelle stijging van de zeespiegel kwam het gebied tussen grofweg Hoek van Holland en Delft volledig onder water te staan.⁴ Achter de strandwallen ontstond een estuarium, waar zoet water vanuit de rivieren zich vermengde met het zeewater. Alleen bij de mondingen van de Rijn en de Maas bleef de kustlijn open. Via een uitgebreid stelsel aan waterloopjes stroomde het water uit het binnenland richting de zee. Andersom kon de zee via deze openingen het land in stromen. De monding van de Maas lag omstreeks 4800 v.Chr. bij het huidige Brielle, het Brielse Meer is daar nog een overblijfsel van.

Afbeelding 1.4 - In de Yangtze-haven van Rotterdam zijn veel vuurstenen artefacten uit het mesolithicum aangetroffen, zoals deze spits (links), afslag (midden) en kling (rechts). Hoewel we dergelijke vondsten uit de gemeente Midden-Delfland niet kennen, zijn ze vermoedelijk wel in de ondergrond aanwezig. Bron: bodenvondsten.rotterdam.nl

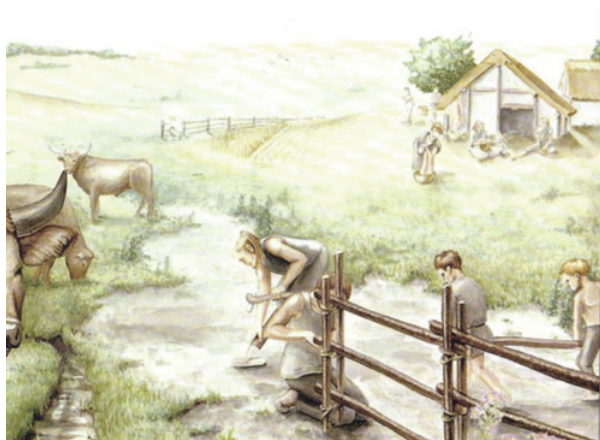
Afbeelding 1.5 - De paleogeografische kaarten tonen de ontwikkeling van het landschap in het holoceen. Rond 9000 v.Chr. bestond het gebied nog uit een dekzandvlakte, doorsneden door grote rivieren. Later kwam het onder invloed van de zee te staan en vond er verder landinwaarts op steeds grotere schaal veenvorming plaats. De huidige gemeentegrens van Midden-Delfland is ter referentie met een rode lijn weergegeven.

De eerste boeren in de nieuwe steentijd

Wonen achter de strandwallen

Rond 4000 v.Chr. stabiliseerde de zeespiegelstijging en breidden de strandwallen zich nog verder uit. De oudste strandwallen en duinen lagen op de lijn Rijswijk-Voorburg-Voorschoten, een stuk verder naar het oosten dan de huidige kustlijn. Daar vinden we landinwaarts, zoals in de Harnaschpolder, nog sporen van terug.⁵ In deze periode schoof de kustlijn steeds verder in westelijke richting op en vormden zich nieuwe hoge duinen en strandwallen. Achter de kustlijn lag een brede strandvlakte, die door de strandwallen en duinen werd beschermd tegen de zee.

Waar veel oude sporen in het kustgebied door latere invloed van de zee ook weer verdwenen zijn, is in Midden-Delfland een gedeelte van een oude kustvlakte in de ondergrond bewaard gebleven. Lage duinen op deze kustvlakte leenden zich voor menselijke bewoning, zo blijkt uit een bijzondere archeologische vindplaats in de Harnaschpolder.⁶ Voorafgaand aan de bouw

van de afvalwaterzuiveringsinstallatie werd daar een vrijwel volledige nederzetting uit omstreeks 3500 v.Chr. opgegraven. Op een klein duin werden de oudste bewoningssporen van de gemeente Midden-Delfland aangetroffen. In de kleine kustgemeenschap, bestaande uit vier of vijf erven, leefde men van kleinschalige akkerbouw en veehouderij, aangevuld met visvangst en jacht. De vochtige strandvlakte met graslanden en struweel vormde een aantrekkelijke vestigingslocatie, op veilige afstand van de zee.⁷ Na verloop van tijd werd de strandvlakte echter steeds natter en raakte het duintje bedekt onder het oprukkende veen. De nederzetting was toen al verlaten. De bewoning verplaatste zich in westelijke richting naar de jongere strandwallen en hoge duinen buiten Midden-Delfland, zoals Loosduinen, Den Haag of Wassenaar.

De neolithische vindplaats in de Harnaschpolder behoort tot één van de toonaangevende archeologische vindplaatsen uit de steentijd in West-Nederland en is landelijk bekend. Het leert ons veel over de manier waarop men in die periode leefde en over de overgang naar een agrarische levenswijze in het kustgebied. Wat deze vindplaats zo bijzonder maakt is naast de hoge ouderdom (de vindplaats is enkele eeuwen ouder dan de Drentse hunebedden!) ook het feit dat de nederzetting langere tijd bewoond is gebleven, vermoedelijk zo'n 250 jaar achter elkaar.⁸ Vlakbij de afvalzuiveringsinstallatie is een deel van het oerduin met het houten skelet van een woning uit de steentijd gereconstrueerd.

Afbeelding 1.6 - Impressie van de neolithische nederzetting in Den Hoorn. Men leefde in de kleine gemeenschap van een combinatie van akkerbouw, veeteelt en natuurlijke voedselbronnen. Omdat de vindplaats in de voormalige gemeente Schipluiden ligt, staat deze in de archeologische vakliteratuur bekend als de neolithische nederzetting van Schipluiden, wat gezien de ligging in Den Hoorn tot enige verwarring kan leiden.

De Vlaardingencultuur

Uit de periode tussen ongeveer 3500 en 2500 v.Chr. kennen we enkele verspreide vondsten die tot de Vlaardingencultuur gerekend kunnen worden. De Vlaardingencultuur is vernoemd naar een vindplaats aan de Arij Koplaan in Vlaardingen, die in 1959 aan het licht kwam.⁹ Vindplaatsen die tot deze cultuur gerekend kunnen worden, kennen we uit een groot deel van het West-Nederlandse kustgebied en kenmerken zich door een specifiek type aardewerk. Het was één van de eerste (deels) agrarische culturen in dit deel van Nederland. Verder zuid- en oostwaarts hadden de eerste boeren al veel eerder hun intrede gedaan op de hogere leem- en zandgronden. Om meer te weten te komen over deze cultuur wordt door archeologen nog volop onderzoek gedaan. In het natte en steeds veranderende landschap was landbouw slechts op kleine schaal mogelijk. Men leefde daarnaast nog veel van de jacht en visserij. De overgang naar een agrarische leefwijze ging in het kustgebied rond de Maasmonding langzaam. Men had geleerd dat de zee niet alleen een dreiging vormde, maar ook een grote rijkdom aan voedsel met zich mee bracht.

Afbeelding 1.7 - Kenmerkend voor de Vlaardingencultuur is het aardewerk, dat vrijwel niet versierd is.

Vernatting van het landschap

De strandwallen en duinen vormden een natuurlijke scheiding tussen het zoute zeewater en het zoete binnenwater. In dit rustige zoetwatermilieu stagneerde de afwatering en kon de veenvorming zich steeds verder uitbreiden. Het veenpakket dat zich vanaf ongeveer 4000 v.Chr. begon te vormen, kennen we als het Hollandveen. Via de Maas en de getijdengeulen werd er in wisselende mate zand en klei afgezet, waarbij soms ook weer delen van de veen- en kleilagen werden weggeslagen. Zo ontstond er een zeer gevarieerd laagpakket, met een afwisseling van veen-, zand- en kleilagen dat lokaal wel 15 meter dik is.¹⁰

In de laagste delen van het landschap groeiden riet- en zeggevenen, die aan de zuidwestkant overgingen in een kustmoeras met schorren en slikken.¹¹ Schorren zijn vergelijkbaar met de kwelders in het huidige waddengebied en bestaan uit begroeide zandplaten, die alleen bij zeer hoge waterstanden nog overstromen. Slikken zijn onbegroeide platen die bij vloed onder water staan. Verder landinwaarts groeiden elzenbroekbossen en kwamen hoogveenkoepels tot ontwikkeling. Hoogveen bestaat voor een groot deel uit veenmos (*spaghnum*), dat veel water kan vasthouden en wordt gevoed door regenwater. Het is daarmee niet afhankelijk van het grondwaterpeil en groeit in koepels, die metershoog kunnen worden. Daarmee zijn hoogvenen in staat om in relatief korte tijd grote gebieden te bedekken. Bovenop de hoogvenen kwamen ondiepe meren voor, die meerstallen worden genoemd. Door latere ontginningen zijn de grote hoogveenkoepels in deze regio allemaal weer verdwenen.

De bronstijd

Ook in de bronstijd (ca. 1900 – 800 v.Chr.) was het gebied onder aanhoudende invloed van de zee en de veenvorming erg nat en slecht geschikt voor bewoning. Wel zijn er aanwijzingen dat de veenmoerassen en broekbossen in Midden-Delfland zeker vanaf de bronstijd als onderdeel van het cultuurlandschap gezien moeten worden. Ze werden extensief gebruikt door de bewoners van de hogere gronden, bijvoorbeeld voor de jacht of visvangst, of om er hout te sprokkelen. Heel bekend is het skelet van de Krabbeplasman, waarin het oudste menselijke DNA van Nederland werd gevonden. Het werd in 1990 gevonden in de Krabbeplas bij Vlaardingen, net buiten de gemeente Midden-Delfland. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat ontoegankelijke veenmoerassen in de bronstijd een rituele functie kenden, denk bijvoorbeeld aan de vele offers, zwaarden en veenlijken die overal in Nederlandse veengebieden zijn aangetroffen.

Vanaf ongeveer 1500 v.Chr. breidden de getijdengeulen zich weer uit. Het waren de voorlopers van de stelsels van de Gantel en de (Oer-)Gaag, die een grote rol hebben gespeeld in de latere ontwikkelingen in Midden-Delfland en in een groot deel van de gemeente nu nog in de ondergrond aanwezig zijn. Ten noorden van de Maasmonding ontstond opnieuw een groot getijdengebied, waar via de geulen weer veel zand en klei bovenop het Hollandveen werd afgezet.¹²

Afbeelding 1.8 - Midden-Delfland kende in de loop van het holoceen een grote landschappelijke variatie, met broekbossen (boven) in de overgangzones, uitgestrekte hoogveengebieden (midden) in het binnenland en schorren- en slikken met breed vertakkende krekens (onder) langs de steeds verschuivende kustlijn.

Uitbreidingen van de krek

In de vroege ijzertijd bleef het gebied net als in de bronstijd alleen extensief gebruikt. Een boomstamkano die in de buurt van Maasdijk werd gevonden illustreert hoe men via de krek en veenriviertjes de moerassige gebieden introk.¹³ In de loop van de ijzertijd breidden de getijdengeulen die we rekenen tot het Gantelstelsel zich steeds verder uit. De Gantel was een kronkelende, breed vertakte waterloop die in het noorden van de huidige gemeente Midden-Delfland stroomde. Er ontstond een landschap met zeer grote landschappelijke verschillen, dat lastig in kaart te brengen is. Soms werden delen van het Hollandveen weggeslagen, op andere plaatsen werd een laag klei over het veen afgezet. Soms slibden de geulen ook weer (gedeeltelijk) dicht. Dit gebeurde vanaf ongeveer 750 v.Chr. bijvoorbeeld met de krek van het Gaagstelsel aan de zuidkant van de huidige gemeente. Verder landinwaarts groeiden de hoogveenkoepels door. Via de Maas werd voedselrijk water aangevoerd naar de broekbossen op de klei-op-veengronden.¹⁴

Vanaf ongeveer 250 v.Chr. vonden er opnieuw grote landschappelijke veranderingen plaats, omdat de Rijn een deel van zijn loop verlegde richting de Maasmonding. Daardoor moest er plotseling veel meer water via de Maasmonding worden afgevoerd en werd het zeegat groter. Daarmee steeg ook de waterstand in het estuarium achter de strandwallen. Een estuarium is een brede, trechtervormige riviermonding, waar zoet en zout water bij elkaar komen. Als gevolg van die sterke vernatting kwam er vanaf de derde eeuw v.Chr. in een deel van het gebied een zogenaamd kraggenlandschap, met drijvende venen (kraggen) tot stand. Soms kwamen daarbij ook kleilagen los of werd er klei onder het drijvende veen afgezet.¹⁵

Tussen 250-225 v.Chr. bereikte de uitbreiding van de Gantel een hoogtepunt en werd er over een groot deel

van de huidige gemeente Midden-Delfland (opnieuw) een laag klei afgezet. De hoofdgeul van de Gantel stroomde toen vanaf de Maas richting het latere Delft, waar het zich via ondiepe veenmeren vertakte in kleinere krek. Eén daarvan liep in de richting van Schipluiden en vertakte zich in een reeks smalle waterloopjes, die kronkelend door het natte landschap liepen. Een andere liep naar de locatie van het latere kerkdorp 't Woudt. Op de hoogtekaart zijn ze nog goed te herkennen, omdat ze door latere maaiveldddaling hoger in het polderlandschap zijn komen te liggen. Deze kreekruigen hebben vanaf de middeleeuwen een belangrijke rol gespeeld in de inrichting van het cultuurlandschap (zie Hoofstuk 2). Omdat de geulen door de getijdenwerking steeds dieper werden uitgesleten, kon het gebied ook steeds beter ontwateren. Het Gaagstelsel was toen al dichtgeslibd en deels begroeid met veen. Daarom kwamen er vanuit die richting geen grote overstromingen meer voor.

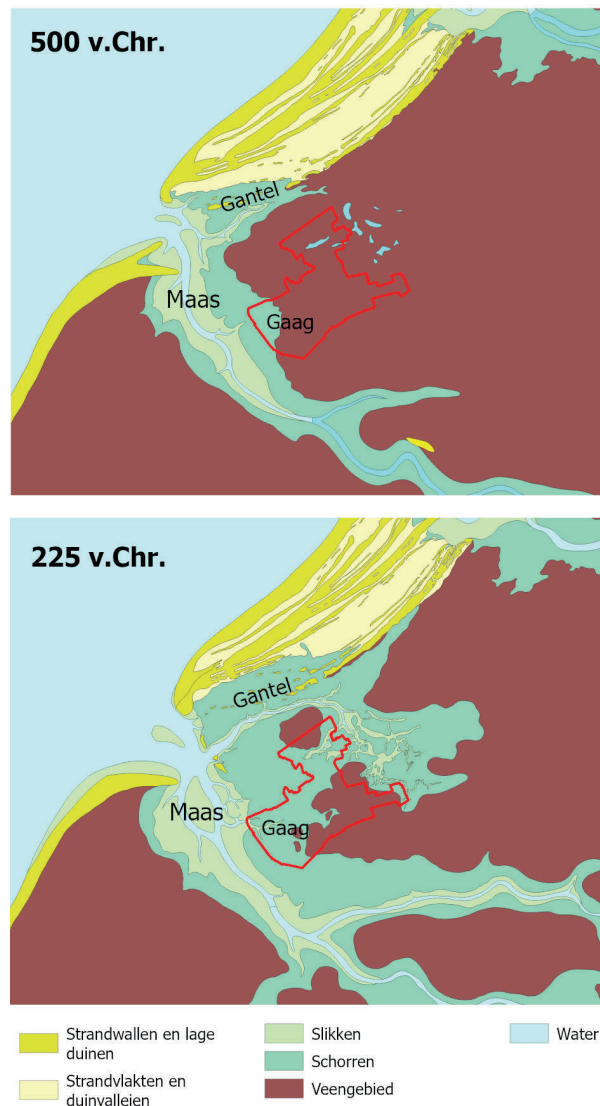
Bewoningssporen uit de ijzertijd

Het stelsel van krekens zorgde voor een goede ontwatering en maakten daarmee een groot gebied geschikt voor bewoning. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er vanaf ongeveer 350 v.Chr. een toename van bewoningssporen is te zien. Men woonde in deze periode niet meer alleen op de hoogste delen van het landschap, maar ook op de wat lagere klei- en veengronden. Het dynamische landschap moet vanaf de midden-ijzertijd vrij intensief bewoond geweest zijn, met verspreide boerderijen. De gunstige omstandigheden waren echter van korte duur, vanaf de tweede eeuw v.Chr. kwamen er weer overstromingen voor. De bewoners trokken weg in de richting van de duinen of de veengebieden verder landinwaarts.¹⁶

In het midden van de eerste eeuw v.Chr. keerden de boeren terug naar het gebied en vestigden zich op de hoge, drogere oeverwallen langs de inmiddels dichtgeslibde krekens. Daar groeiden toen nog bossen, er was dus voldoende hout om boerderijen mee te bouwen. De boerderijen bestonden in de ijzertijd uit een woon- en stalgedeelte onder één dak. Op de oeverwallen was zavelige bodem makkelijker te bewerken dan de omliggende kleigronden, de bodem was er bovendien vrij vruchtbaar.

Cananefaten en Romeinen

Vanaf 12 v.Chr. spreken we in Nederland van de Romeinse tijd, hoewel het Romeinse Rijk toen al enige tijd bestond. Bij de noordwaartse uitbreidingen van het rijk werden inheemse stammen onderworpen en

Afbeelding 1.9 - Paleogeografische kaarten van 500 v.Chr. en 225 v.Chr. In relatief korte tijd veranderde het landschap flink onder invloed van de getijdekrekens. De huidige gemeentegrens van Midden-Delfland is ter referentie met een rode lijn weergegeven.

namen ze steeds meer Romeinse gebruiken over. Vanaf de Romeinse tijd beschikken we naast archeologische bronnen ook over geschreven teksten, al zijn ze voor West-Nederland schaars. In het jaar 47 werd, na een reeks mislukte pogingen om het Rijk uit te breiden tot aan de Elbe, door keizer Claudius I besloten dat de Rijn als noordgrens zou dienen.

Aanvankelijk veranderde er weinig in de levenswijze van de mensen in Midden-Delfland, al is er wel een geleidelijke romanisering te zien, waarbij de lokale bevolking Romeinse gebruiken en materialen overneemt.¹⁷ Hoeveel mensen er toen in Midden-Delfland woonden is op basis van de huidige archeologische bronnen niet goed te zeggen. In het gebied woonde toen een stam die door de Romeinen Cananefaten werd genoemd, tussen grofweg de mondingen van de Rijn en de Maas. Het vermoeden bestaat dat er in een groot deel van het Maasmondegebied (het *Helinium*) sprake was van een continue bewoning tussen de ijzertijd en de Romeinse tijd. Uit de vroeg-Romeinse tijd kennen we in Midden-Delfland echter weinig vindplaatsen.

Vanaf het begin van de jaartelling was de zee opnieuw vrij rustig en zien we dat mensen ook weer op de lagere delen van het landschap gaan wonen. Ook de vele oeverwallen langs de geulen waren zeker vanaf het einde van de eerste eeuw tot in de vroege derde eeuw weer goed bewoonbaar. Dat blijkt wel uit de talloze archeologische vindplaatsen die hier zijn aangetroffen.¹⁸ Door de afzettingen van de Gantel was er lokaal nog sprake van een licht brak milieu, dat zijn weerslag had op de vegetatie. De komgebieden waren begroeid met grasland, es en wilg en werden gebruikt om vee te weiden. Op de zoutige oeverwallen kon men bijvoorbeeld gerst, emmer en paardenbonen verbouwen.

Rituele begravingen in de Harnaschpolder?

In de Harnaschpolder is een aantal opmerkelijke archeologische vondsten uit de Romeinse tijd gedaan, dat mogelijk in verband gebracht kan worden met een rituele cultusplaats. Zo werd er een graf van een hond gevonden, waarin 79 weefgewichten (gewichten voor weefgetouwen) waren achtergelaten. In de directe omgeving werden tevens drie hondengraven en de crematieresten van een baby gevonden. Opvallend is ook de begraving van een jongvolwassen man, die geen zichtbare verwondingen of ziekten leek te hebben. Begravingen waren in deze periode erg uitzonderlijk. Archeologisch gezien zijn deze vondsten moeilijk te interpreteren.

Systematische ontginningen

Vanaf de Romeinse tijd is de mens het landschap steeds meer naar zijn hand gaan zetten. Op verschillende plaatsen in de gemeente zijn bij archeologisch onderzoek sporen gevonden van grootschalige ontginningen, die ongeveer vanaf het jaar 120 plaatsvonden.¹⁹ Deze systematische ontginningen, waarbij de natte gebieden met een stelsel van met rechte sloten werden ontwaterd, doen sterk denken aan de latere middeleeuwse ontginningen die nog altijd het landschap bepalen. Door rechte sloten te verbinden met het stelsel van natuurlijke krekens, kon men in korte tijd grote stukken land in gebruik nemen. Van deze ontginningen is in het huidige landschap echter niets meer te zien, ze zijn overstroomd, overgroeid met veen en in de middeleeuwen opnieuw ontgonnen. In de ondergrond zijn de sporen ervan op veel plaatsen wel bewaard gebleven.²⁰

Waterstaat en infrastructuur

De grote ontginningen gingen gepaard met nieuwe manieren van waterbeheer. De uitvinding van klepduikers, een soort keersluisje, maakte een betere ontwatering op veel grotere schaal mogelijk. In Vlaardingen werd bij archeologisch onderzoek de oudste klepduiker van Nederland gevonden, uit het einde van de eerste eeuw.²¹ Voor het maken van de duikers gebruikte men een uitgeholde boomstam, die in een dam werd gelegd. In de duiker werd een klep aangebracht, om er voor te zorgen dat het buitenwater bij hoge waterstanden niet via de duiker naar binnen kon stromen. Dergelijke constructies zullen ook bij de ontginningen in Midden-Delfland gebruikt zijn. In de Harnasch- en Woudse polder zijn nog enkele sloten aan te wijzen die uit de Romeinse tijd dateren. Voor de Romeinen was naast een goede afwatering ook infrastructuur van levensbelang. Er werden daarom veel nieuwe waterwerken en wegen aangelegd. In het aangrenzende Sion (Rijswijk-Buiten) is een landweg uit de Romeinse tijd aangetroffen, die in Rijswijk aansloot op de Romeinse hoofdweg tussen Forum Hadriani en de Maasmonding.

Bij de aanleg van nieuwe waterwegen maakte men zo veel mogelijk gebruik van de natuurlijke kreek en veenrivierviertjes, die overal in het kustgebied te vinden waren. Het meest markante voorbeeld is het kanaal van Corbulo tussen de mondingen van de Rijn en de Maas, dat omstreeks het jaar 50 is gegraven in opdracht van de gelijknamige generaal. Bij de aanleg ervan gebruikte men een deel van de natuurlijke waterloopjes die aftakten van de Gantel. Het precieze tracé van het Corbulo-kanaal is niet bekend.

Ook de aanwezigheid van de stad Forum Hadriani (Voorburg) drukte een stempel op het landschap. De ontwikkelingen stonden in het teken van de voedselvoorziening van de stad, waar op het hoogtepunt

zo'n 1000 mensen woonden. De systematische ontginningen in Midden-Delfland moeten mogelijk ook in dit verband gezien worden.²²

Neergang van het Romeinse Rijk

In het laatste kwart van de derde eeuw lijkt de Romeinse bewoning in het gebied vrij abrupt te eindigen. Het verlaten van de kust- en veengebieden moet in een brede context van politieke onrust en landschappelijke veranderingen gezien worden. De vernatting van het landschap viel samen met Germaanse invallen, een interne crisis binnen het Romeinse Rijk en het afbrokkelen van hun politieke macht. Tegenwoordig is het vermoeden dat dit proces geleidelijker is verlopen dan vroeger gedacht werd. Zo zijn er aanwijzingen dat de oeverwallen langs de Gantelkreek tot ongeveer 300 bewoond bleven, en Forum Hadriani zelfs tot in de vierde eeuw. Het feit dat er oude waternamen zoals Gantel, Spartel en Lier in het gebied voorkomen waarvan wordt vermoed dat ze al uit de periode vóór de Romeinse tijd stammen - duidt ook op continuïteit. De wateroverlast vanaf de tweede eeuw hangt mogelijk samen met het verlanden van de monding van de Gantel, waardoor de afwatering steeds verder stagneerde. Ook de daling van het maaiveld door de ontwatering zal een rol hebben gespeeld.

Afbeelding 1.10 -
De boomstamklepduiker
van Vlaardingen. Bron:
museum Vlaardingen.

Archeologie in Midden-Delfland

De gemeente Midden-Delfland is in vergelijking met andere delen van West-Nederland archeologisch goed onderzocht en daardoor ook rijk aan vindplaatsen uit verschillende perioden. Dat heeft alles te maken met de Reconstructiewet uit 1977. In het kader daarvan werd aandacht gevraagd om de archeologische waarden van het gebied in kaart te brengen. Aan het begin van de jaren '80 heeft zodoende veel veldwerk (prospectie) plaatsgevonden, op zoek naar archeologische sporen aan de oppervlakte. Het doel was om de archeologische waarden zoveel mogelijk te ontzien bij ruimtelijke planvorming. Daarbij werden veel (potentiële) vindplaatsen aangetroffen. Later bleek dat dit nog maar het topje van de ijsberg was. De vindplaatsen die niet behouden konden worden zijn opgegraven, vaak in samenwerking met een onderzoeksteam van wetenschappers. Daarbij was speciale aandacht voor vindplaatsen uit de ijzertijd en de Romeinse tijd.

Ook voorafgaand aan grote bouwprojecten is veel archeologisch onderzoek gedaan, bijvoorbeeld bij woningbouw en de aanleg van de afvalwaterzuiveringsinstallatie in de Harnaschpolder. Midden-Delfland was daarmee zijn tijd ver vooruit. Al voor het Verdrag van Malta uit 1992, waarin archeologische regelgeving is vastgelegd, handelde men hier volgens het principe van "de verstoorder betaalt" en werden archeologische waarden meegenomen in het ruimtelijke beleid. Midden-Delfland vormt daarmee een belangrijke inspiratiebron voor andere gemeenten en heeft lange tijd een voortrekkersrol gehad. Sinds 2010 beschikt de gemeente over een eigen archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart. Die geeft aan wat de specifieke archeologische verwachtingskans op

een locatie is. Het natuurlijke landschap speelt daarin een grote rol. Archeologie is een wetenschap die altijd in ontwikkeling is, de archeologische kaarten moeten daarom niet als statische documenten worden gezien. Nieuwe inzichten, uit archeologische opgravingen of nieuwe bronnen, zoals de steeds betere digitale hoogtekarten, leiden vaak tot nieuwe inzichten.

Een aantal bijzondere archeologische vindplaatsen is door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aangewezen als Archeologisch Monument of terrein met (zeer) hoge waarde (AMK-terreinen). Uit de prehistorie en Romeinse tijd gaat het om één beschermd terrein (4114) en een vindplaats met een zeer hoge waarde (16190). Voor de middeleeuwen en vroegmoderne tijd is deze lijst een stuk langer.

Afbeelding 1.11 - In de Vlaardingse Broekpolder, net buiten de gemeente Midden-Delfland ligt educatief archeologisch erf Masamuda. Hier worden verschillende gebouwen uit de prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen gereconstrueerd en wordt het veranderende landschap door de tijd heen beleefbaar gemaakt. Het geeft ook voor de geschiedenis van Midden-Delfland een mooi beeld van hoe men in het steeds veranderde landschap geleefd heeft.

Het boerenleven door de eeuwen heen 1/5

Afbeelding 1.12 - Impressie van een Romeinse nederzetting aan de Woudselaan. Bron: Erfgoed Delft.

De eerste boeren vestigden zich zo'n 3500 jaar vóór het begin van onze jaartelling in Midden-Delfland. In kleine gemeenschappen teelde men verschillende graangewassen en werd vee gehouden. Het dieet werd aangevuld met de rijkdom aan natuurlijke voedselbronnen die in het kustgebied te vinden waren, zoals vis, schelpen, zeegroenten en vogels. De overgang van jagen-verzamelen naar een agrarische levenswijze betekende niet op alle vlakken een verbetering. Het was hard werken en het gevaar van ziektes of misoogsten lag altijd op de loer.

In de ijzertijd en Romeinse tijd woonde men met het vee onder één dak in grote woonstalhuizen. Er werden verschillende gewassen gesteeld, afhankelijk van de bodemsoort die aan de oppervlakte lag en de mate van verzilting. Zo waren de kleigronden geschikt voor de teelt van granen als emmer, gierst en gerst. De kleine nederzettingen bestonden uit één of enkele boerderijen, waar naast akkerbouw ook op kleine schaal runderen, paarden, varkens en schapen werden gehouden.

Verder lezen over deze periode

Bakx 2013. Met rituelen omsloten. Opgraving van een inheemse-Romeinse nederzetting langs de Woudselaan in de Harnaschpolder, gemeente Midden-Delfland. Delftse Archeologische Rapporten 107.

Bult 1983. Midden-Delfland, een archeologische kartering. Inventarisatie, waardering en bewoningsgeschiedenis.

Bult 1985. Landschap en bewoning van Midden-Delfland tot circa 1200.

De Bruin 2017. Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus.

Kerkhof, Bult & Penning 2010. Midden-Delfland. Een archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart. Delftse Archeologische Rapporten 100.

Van Londen 2006. Midden-Delfland: the Roman native landscape past and present.

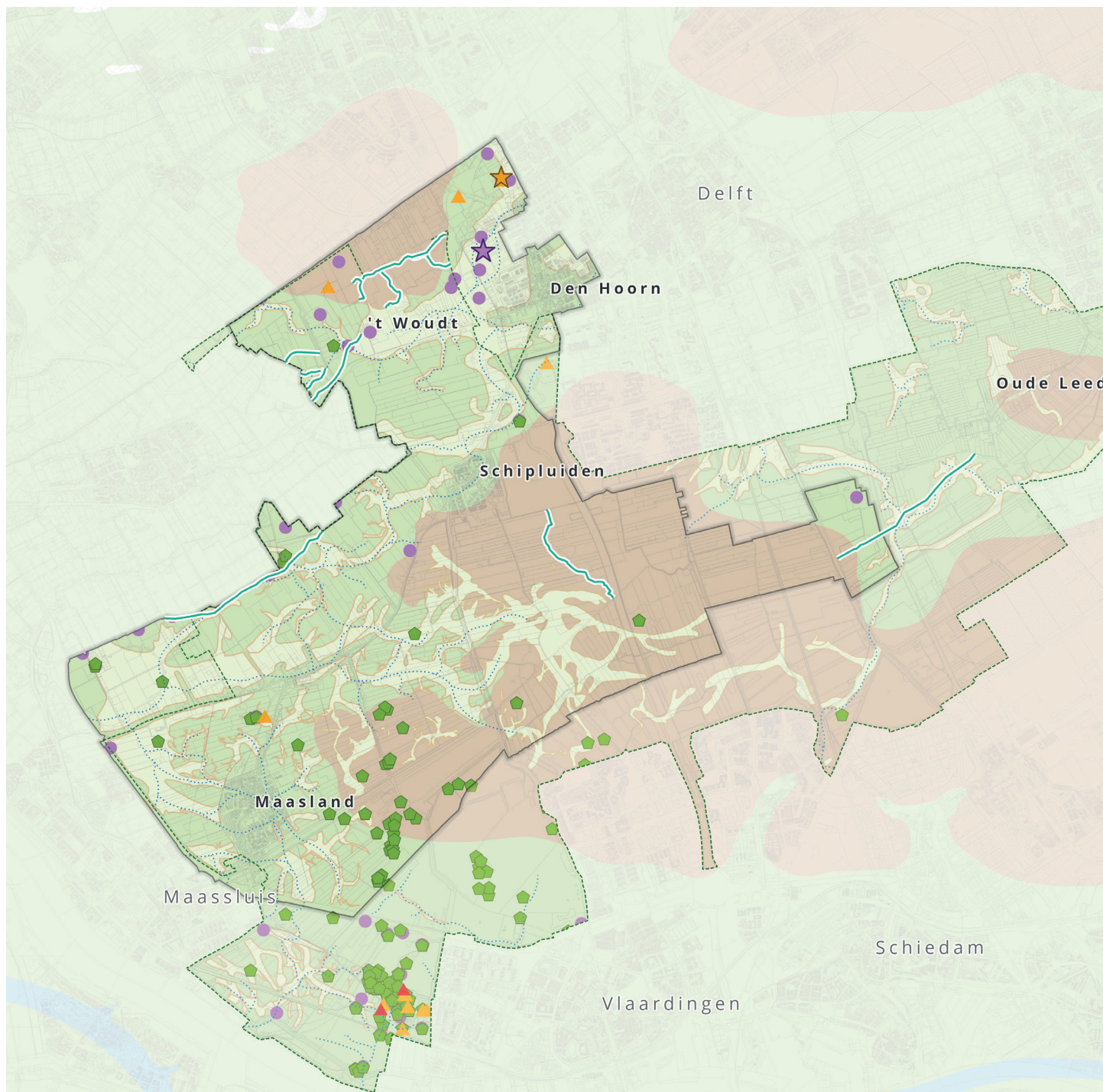
Louwe Kooijmans & Jongste, 2013. Schipluiden. A neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast.

Louwe Kooijmans et al. 2010. Schipluiden-Harnaschpolder en zijn plaats in de ontwikkeling van de neolithische levenswijze.

Vos et al. 2011. Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning sinds de laatste ijstijd.

Vos & de Vries 2013. 2e generatie palaeogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0).

Vos et al. 2017. Het ontstaan van Westland-Delfland, gebaseerd op paleolandschappelijk onderzoek en getijsysteemkennis. Toelichting op de regionale paleolandschappelijke kartering, uitgevoerd in het kader van het uitbrengen van de Atlas van het Westland. Delftse Archeologische Rapporten 130.

Hoofdstuk 1 - tot 400 n.Chr.

Wat is er nog te zien uit deze periode?

Uit de prehistorie en Romeinse tijd in Midden-Delfland is weinig bewaard gebleven in het huidige landschap. De meeste sporen liggen bedekt onder metersdikke afzettingen uit latere tijd.

Kreekkruggen

Overall in Midden-Delfland liggen oude kreekbeddingen in de ondergrond. Door de daling van de omliggende veengebieden zijn ze als zandige ruggen in het landschap komen te liggen. Het reliëf is als het ware omgekeerd.

Natuurlijke waterlopen

Hoewel het landschap in Midden-Delfland flink op de schop is gegaan, herinneren sommige waterlopen nog aan de vele natuurlijke krekken die het gebied ooit doorkruisten. Vaak gaat het om kronkelige relictten, die zijn opgenomen in de verkaveling.

Archeologische vindplaatsen

Midden-Delfland is rijk aan archeologische vindplaatsen, vooral uit de ijzertijd en Romeinse tijd. Hoewel er geen zichtbare sporen in het landschap zijn, is de verwachting van archeologische vondsten in de (diepe) ondergrond op veel plekken in de gemeente hoog.

Landschappelijke relictten

 (Gedeeltelijk) natuurlijke waterlopen

 Kreekkruggen

Archeologische vindplaatsen

 Paleolithicum en mesolithicum

 Neolithicum

 IJzertijd

 Romeinse tijd

 Harnaschpolder (neolithicum)

 Woudselaan (Romeinse tijd)

Begrenzing

 Gemeente Midden-Delfland

 Bijzonder Provinciaal Landschap

Landschap rond 100 nC

 Water

 Klei- en klei-op veengronden

 Veengronden

 Verdwenen waterlopen

Hoofdstuk 2

Grote ontginningen in de middeleeuwen

400 tot 1550

Na de Romeinse tijd raakte een groot deel van het landschap in Midden-Delfland bedekt onder het steeds verder oprukkende veen. In de vroege middeleeuwen werden in de omgeving de eerste permanente nederzettingen gesticht, zoals Vlaardingen, Monster en Naaldwijk. Het achterland bestond toen nog uit een drassig landschap met schorren, broekbossen en uitgestrekte hoogvenen. Vanaf de 10^e eeuw startte men vanuit de nederzettingen met grote ontginningen. De zware overstromingen van de twaalfde eeuw maakten daar tijdelijk een einde aan. Daarna werd Midden-Delfland verder in ontginning genomen, ditmaal op veel grotere schaal. Hiermee is de basis gelegd voor het veenweidelandschap met opstreckende sloten, zoals we dat vandaag de dag nog steeds kennen. Door de ontwatering van het veen begon de bodem echter snel te dalen, en kreeg men te maken met wateroverlast. Dat leidde tot nieuwe bestuursvormen, de aanleg van watergangen en de vorming van polders.

Uitgestrekte veenmoerassen en broekbossen

Tussen de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen kwam er in Midden-Delfland opnieuw weinig bewoning voor. Door de hoge waterstanden en uitgestrekte veenmoerassen leende het landschap zich niet voor akkerbouw of permanente bewoning. Door de slechte afwatering ging de veengroei onder relatief voedselrijke omstandigheden door tot in de middeleeuwen. Daarbij raakten uiteindelijk ook de geulafzettingen van de Gantel overgroeid, net als de Romeinse ontginningen. De Gantel was in de vroege middeleeuwen afgedamd door de vorming van de strandwal tussen Monster en Naaldwijk. Vanaf de 10^e eeuw werd het klimaat wat droger en verbeterde ook de afwatering. Dichtbij de Maasoevers lagen toen nog uitgestrekte slikken en schorren, daarachter was het landschap dichter begroeid met elzenbroekbossen en verder landinwaarts grote hoogveenkoepels. Het was een afwisselend landschap met veel overgangen tussen zoet en zout, met natte en droge delen.²³

Permanente nederzettingen en de eerste ontginningen

In de vroege middeleeuwen werden de eerste permanente nederzettingen in de omgeving van Midden-Delfland gesticht en raakten de strandwallen en de oevers van de Maas relatief dichtbevolkt. De ontoegankelijke wildernissen daarachter bleven vrijwel onbewoond, maar zullen wel extensief gebruikt zijn. Vanuit de nederzettingen op de noordelijke oevers van de Maas werd in de 10^e eeuw begonnen met de ontginningen van deze hoogvenen. Door een toenemende bevolkingsgroei was men op zoek naar nieuwe landbouwgronden en plaatsen om te wonen. De uitgestrekte onontgonnen wildernissen boden veel potentieel. Bovendien was het voor de West-Friese (later

Hollandse) graven een kans om hun macht te versterken.

Via veenstroompjes en kreken trok men het achterland in. De natte klei-op-veen en veengebieden werden daarbij op systematische wijze in cultuur gebracht. De goed ontwaterde schorregebieden dichtbij de Maas konden direct in gebruik genomen worden zonder er eerst sloten of greppels aan te leggen. Over de periode van de eerste middeleeuwse ontginningen is niet zo veel bekend, omdat er bij de overstromingen van de twaalfde eeuw veel sporen zijn weggespoeld.²⁴ Wel is duidelijk dat de ontginningen zijn begonnen op de kleigronden. Kleigronden zijn vruchtbaar en waren daarom aantrekkelijk als landbouwgrond. De eerste ontginningen vonden daarom plaats op locaties waar klei direct aan de oppervlakte lag. De voedselarmere venen waren minder aantrekkelijk, omdat men daar door de natte omstandigheden moeilijk kon wonen en er vrijwel geen landbouw mogelijk was. Toch was er hier en daar wel bewoning op de veengronden. Die toen vaak hoger dan de plaatsen met veel klei, bijvoorbeeld in het gebied tussen 't Woudt en de Zweth.²⁵

Ontstaan van het slagenlandschap

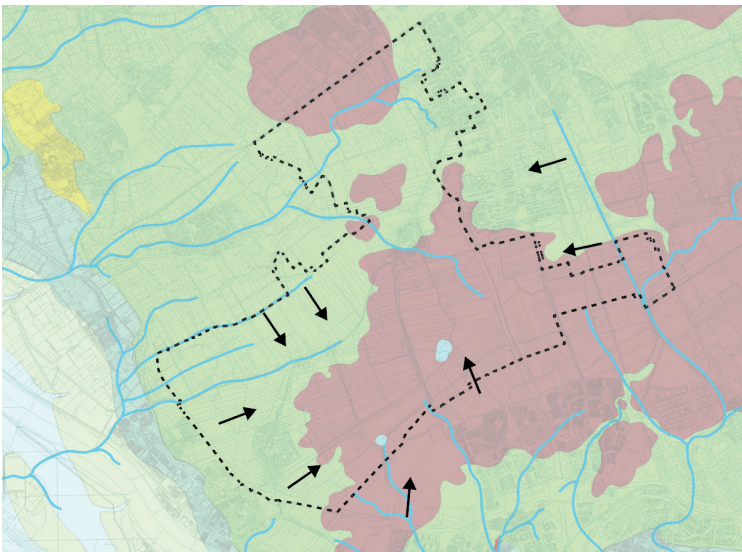
In de nattere gebieden werden vanaf een ontginningsbasis -die meestal werd gevormd door een (deels) natuurlijke waterloop- sloten gegraven op een regelmatige afstand van elkaar. Zo werd de basis gelegd voor het slagenlandschap met lange, rechte sloten en smalle percelen, dat het gebied nog altijd karakteriseert. Zo kon het overtollige water snel worden afgevoerd richting de Maas. Op de klei-op-veengronden moesten soms eerst nog dichtbegroeide broekbossen gekapt worden voor men de gronden in gebruik kon nemen. Met de systematische ontginningen kon de mens in de middeleeuwen in relatief korte tijd een vrij grote stempel op het landschap drukken en gingen de ontoegankelijke

wildernissen over in een rechtlijnig cultuurlandschap. Voor de ontginningen in Midden-Delfland was aanleg van de Delftsche Schie van groot belang. In het midden van de elfde eeuw werd begonnen met de aanleg van dit afwateringskanaal, dat via de Schie in verbinding stond met de Maas. Mogelijk werd er aan de noordkant verbinding gezocht met de vertakte kreken van de Gantel.²⁶ De ontginningen in Midden-Delfland hebben plaatsgevonden tussen grofweg 950 en 1250. Uit de schaal van de ontginningen kunnen we concluderen dat er sprake geweest moet zijn van een overkoepelend gezag. Met name de graven van Holland hebben een belangrijke rol gespeeld in dit verhaal. Om de ontginningen te begrijpen is het daarom belangrijk om een beeld te schetsen van de bredere politieke context.

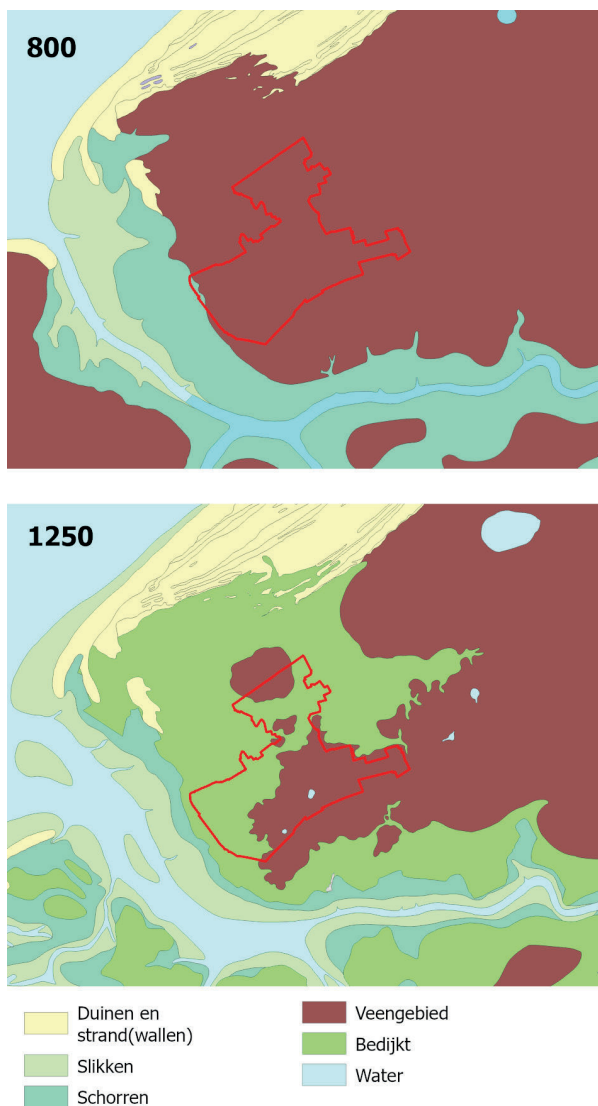
Het graafschap Holland

De opkomst van de graven van Holland staat in verband met de vroegmiddeleeuwse nederzettingen op de hogere

duinen en strandwallen langs de Hollandse kust. Het hele kustgebied tussen grofweg het Zwin in België en Noord-Duitsland stond toen nog onder Friese invloed. Vanaf de zevende eeuw was er een strijd gaande tussen de Friezen in het noorden en westen en de Franken in het zuiden. In de achtste eeuw werden de kustgebieden opgenomen in het Frankische Rijk. Daarmee deed ook het christendom definitief zijn intrede. Tot de oudste kerken in de regio behoort die van Vlaardingen, die al in de eerste helft van de achtste eeuw werd gesticht op de plek waar nu de Grote Kerk staat. Het Frankische Rijk was verdeeld in gouwen, waar lokale graven de macht kregen. Eén van de machtscentra lag bij Egmond (Noord-Holland), van waaruit de West-Friese graven steeds meer macht naar zich toetrokken en uiteindelijk in de elfde eeuw het graafschap Holland werd gevormd. De invloed van de Hollandse graven breidde zich steeds verder in zuidelijke richting uit, waarbij Vlaardingen een belangrijkste machtsbasis gingen vormen.²⁷

Afbeelding 2.2 - Tussen de tiende en dertiende eeuw werd Midden-Delfland vanuit verschillende richtingen ontgonnen. Daarmee werd de ruimtelijke structuur zoals we die vandaag de dag nog steeds kennen vastgelegd. Op de achtergrond is de landschappelijke situatie omstreeks 1250 weergegeven (groen is klei, bruin is veen). Ter referentie zijn de huidige perceelsgrenzen weergegeven.

Afbeelding 2.3 - Reconstructie van het landschap rond 800 (boven) en 1250 (onder). Waar het landschap omstreeks 800 nog voor een groot deel uit onontgonnen veenmoerassen en onbedijkte schorren bestond, was rond 1250 een groot deel van Midden-Delfland in cultuur gebracht.

Bij Maasland lag een Karolingisch koningsdomein, waar de Frankische koningen en later de Duitse keizers grond bezaten. In 985 werden de koninklijke rechten op het gebied tussen de rivieren de Isla (Hollandse IJssel) en de Liora (de Lier) door de Duitse keizer geschonken aan de graaf van West-Friesland (later Holland). Daarbij verkreeg de graaf vermoedelijk ook de rechten op de wildernissen. Door de wildernissen te (laten) ontginnen, kon er meer voedsel geproduceerd worden. Bevolkingsgroei, macht en het innen van belastingen waren de belangrijkste drijfveren.²⁸ De graaf gaf de gebieden uit aan lokale boeren of kolonisten. Er zijn aanwijzingen dat Friese kolonisten in de elfde eeuw in Delfland betrokken zijn geweest bij deze ontginningen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het voorkomen van Friese persoonsnamen zoals Vocke (Vockestaert) en Popta (Popta's Woude, het huidige Abtswoude), die als toponiem (plaats- of veldnaam) zijn bewaard.²⁹ De ontginningen stonden niet op zichzelf, grote delen van West-Nederland zijn in dezelfde periode op deze manier in cultuur gebracht.

Grafelijke hoven

Uit historische bronnen weten we dat de ontginningen in een groot deel van Midden-Delfland hebben plaatsgevonden in een hofverband. Dat betekent dat er sprake was van een centrale hoofdboerderij, waar andere boerderijen met land toe behoorden. Deze boerderijen werden bewoond door horige boeren, die gebonden waren aan dit land. Ze waren niet vrij en verplicht om belasting aan de hofheer af te dragen. Daarnaast moesten ze op de vronlanden (herenlanden) werken en allerlei diensten verrichten. Vanaf de volle middeleeuwen hebben domaniale hofstructuren -zoals de grafelijke hoven en de domeinen (gebieden) die ze bezaten ook wel worden genoemd- het landschap sterk bepaald. Dat de grafelijke hoven een rol hebben

gespeeld in de agrarische (veen)ontginningen is al langer bekend. Over het precieze verloop daarvan is echter nog veel onduidelijk. De hoven van Delft en Vlaardingen ontwikkelden zich als belangrijke plaatsen binnen het graafschap Holland. In het zuidelijke deel vielen de ontginningen onder Maasland en Vlaardingen, in het noorden onder de grafelijke hof van Delft. De start van de grote ontginningen vond plaats onder de Hollandse graaf Dirk I en valt niet toevallig samen met het betere klimaat vanaf de 10^e eeuw. In de loop van de late middeleeuwen vielen de hoven uiteen.³⁰

Zware overstromingen in de twaalfde eeuw

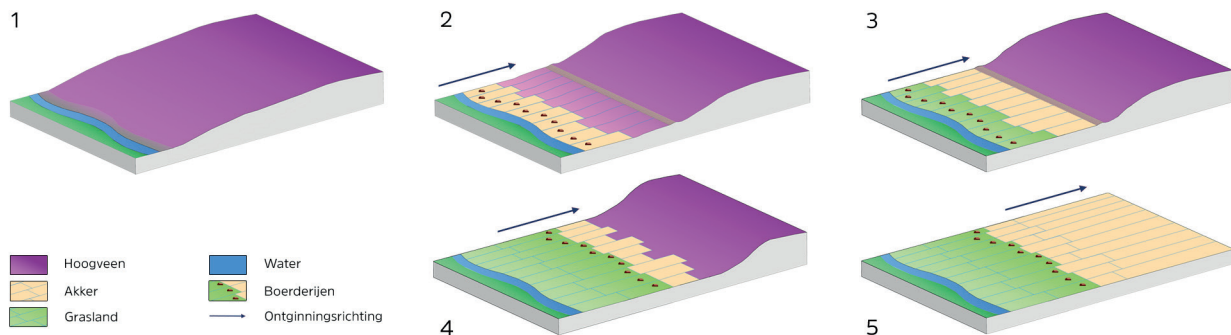
De grote ontginningen hadden tot gevolg dat de gebieden kwetsbaarder werden voor overstromingen. In de twaalfde eeuw werden de ontginningen abrupt verstoord door een reeks zware stormvloeden, waarbij de rol van de menselijke invloeden op het landschap niet onderschat moet worden. Vooral de overstromingen van 1134 en 1164 brachten veel schade toe en troffen

de ontginningen in de omgeving van Maasland en Vlaardingen zwaar.³¹ Via het riviertje de Lier of Lee en zijn vertakkingen kon de zee diep het land binnendringen en brak het water ook ten noorden van Schipluiden door de oeverwallen van de Gantel heen. In een groot deel van het gebied werd hierdoor een kleidek afgezet. Ook vanuit zuidoostelijke richting drong via de geulen zoals de Schie zoet rivierwater het gebied in. Na de overstromingen zullen delen van het gebied tijdelijk slecht bewoonbaar zijn geweest.

Nieuwe ontginningen

De grote overstromingen van 1134 en 1164 bemoeilijkten de ontginningen, maar al in de tweede helft van de twaalfde eeuw kwamen deze weer op gang, dit keer op grotere schaal. De periode tot ongeveer 1250 is bepalend geweest voor het huidige landschap in Midden-Delfland. Veel greppels en sloten stammen uit deze periode en zijn dus al zo'n 800 jaar oud. De veenmoerassen en kleigebieden werden in grote

Afbeelding 2.4 - Schematische weergave van het veenontginningsproces.

blokken verdeeld en ontgonnen. Langs de verschillende ontginningsblokken werden kaden aangelegd om het water van buiten de blokken te keren. Soms bleef ook een brede strook veen onontgonnen, als een natuurlijke buffer of scheidingen tussen twee ontginningsblokken. De twaalfde- en dertiende-eeuwse ontginningen zijn te herkennen aan een regelmatige structuur met een opstreckende verkaveling. De oorspronkelijke sloten liggen 60 roeden (ongeveer 226 meter) uit elkaar en lopen vaak door in meerdere polders, die aanvankelijk één ontginningsblok vormden en pas later zijn gesplitst.³² Deze maatvoering en systematiek zijn onder de graven van Holland in een groot deel van Midden-Delfland toegepast. Tussen de oorspronkelijke sloten zijn later nieuwe sloten aangelegd, waarmee de kavels smaller zijn geworden en de oude structuur niet overal meer te herkennen is. De verschillende ontginningsblokken vallen vaak samen met de rechtsgebieden van de ambachten, die vanaf deze periode steeds meer invloed kregen.

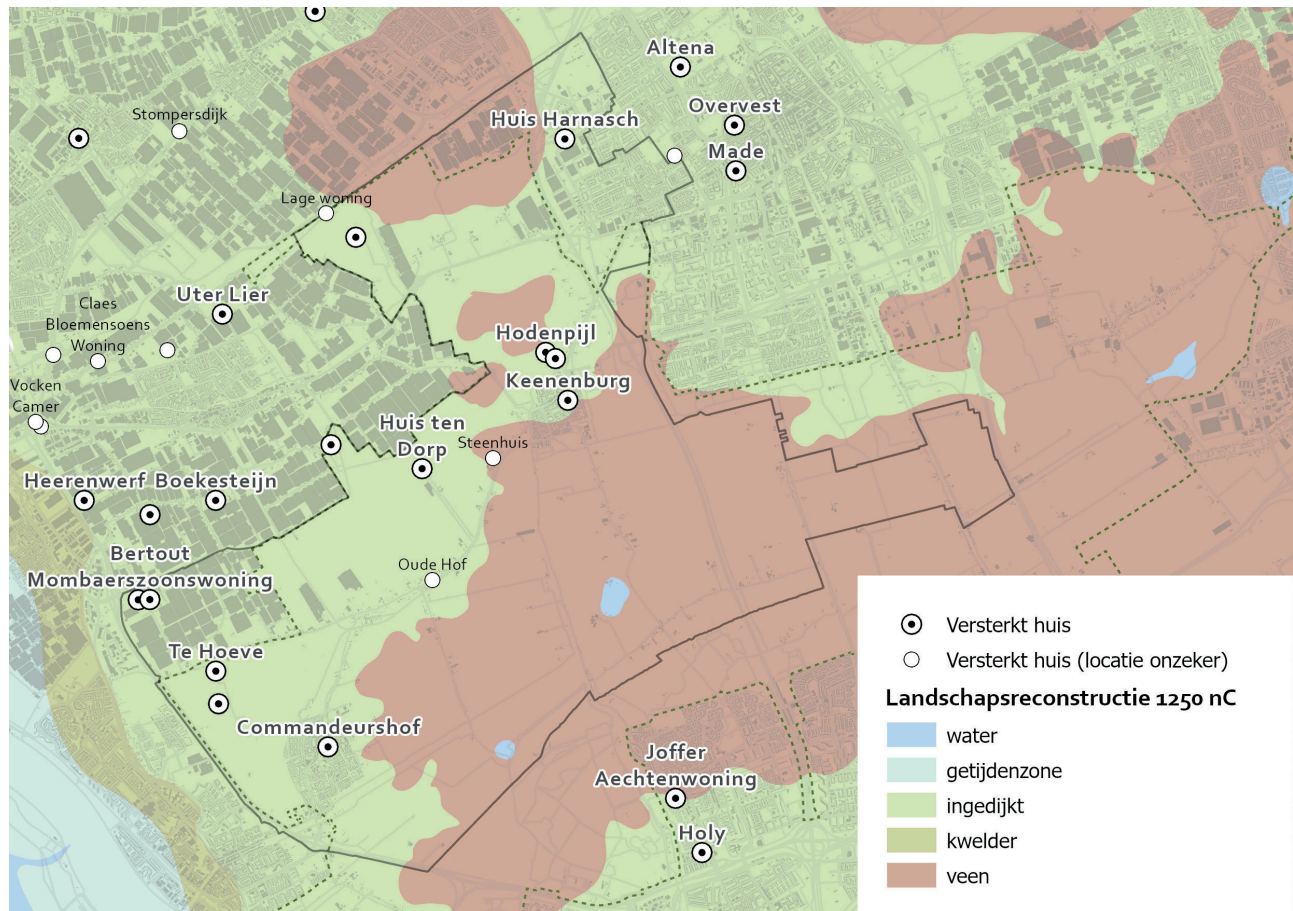
Door de ontwateringen kwam er zuurstof bij het veen, waardoor het proces van vertering in gang werd gezet. Deze oxidatie zorgde voor een snelle inzakking (klink) van het veen. De percelen konden dan tijdelijk in gebruik genomen worden als akker, weiland of hooiland, afhankelijk van de waterstand. Vooral in de eerste decennia na de ontginningen zal de bodem in hoog tempo gezakt zijn en werd het al snel weer te nat. Men herhaalde dan het proces van ontwateren en trok verder het land in. De bewoning schoof soms mee met de ontginningen. Vooral de veengebieden met klei in de ondergrond waren vanwege de stevigere bodem en betere vruchtbaarheid aantrekkelijk voor bewoning, hoewel ze erg nat waren. Vaak werden de boerderijen nog op terpen gebouwd.

Heren en kastelen

Bij de (her)ontginningen vanaf de twaalfde eeuw speelde ook de lokale adel een belangrijke rol. Zij kregen stukken grond in leen van de graaf en poogden ermee hun macht te versterken. Met de bouw van versterkte woonhuizen of kastelen maakten ze hun positie duidelijk. In Midden-Delfland hebben veel van dit soort kastelen gestaan. De bekendste daarvan zijn Keenenburg in Schipluiden, Hodenpijl in de Klaas Engelbrechtspolder, Huis ten Dorp in de Dorppolder, Groeneveld in de Groeneveldsepolder, Huis de Velde en Huis de Hoeve in de Dijkpolder. De oudste kastelen waren mottekastelen met een ronde heuvel van enkele meters hoog, waarop een toren van hout en later steen werd gebouwd, soms voorzien van een palissade of ringmuur. Bij de Hoekse en Kabeljauwse twisten, halverwege de veertiende eeuw, werden de meeste kastelen verwoest, waarna ze nooit meer zijn opgebouwd. De stenen zijn daarna door de boeren uit de omgeving gebruikt om hun boerderijen te bouwen. Steen was namelijk een schaars product. Zodoende zijn de meeste versterkte huizen en kastelen volledig uit het landschap verdwenen. Hier en daar zijn de oude grachten nog wel te herkennen in de verkaveling.

In de dertiende eeuw zien we ook de opkomst van de Ridderlijke Duitse Orde, die op de locatie van een oud mottekasteel een commanderij (uithof) stichtte. De restanten liggen aan het einde van de Herenlaan in Maasland nog in de ondergrond en zijn beschermd als archeologisch monument. In 1356 werd de commanderij verplaatst naar een terrein bij de kerk in Maasland. De naam van de Commandeurspolder herinnert hier aan. De Duitse Orde bezit hier nog altijd veel gronden. In de late middeleeuwen groeiden verschillende nederzettingen rondom Midden-Delfland uit tot steden, zoals Delft, Vlaarding en Schiedam, die allen in de dertiende eeuw stadsrechten verkregen.

Afbeelding 2.5 - Locaties van versterkte huizen en kastelen in de omgeving van Midden-Delfland. Op de achtergrond is een reconstructie van het landschap omstreeks 1250 afgebeeld. Ter orientatie zijn ook de huidige bebouwing en wegen geprojecteerd.

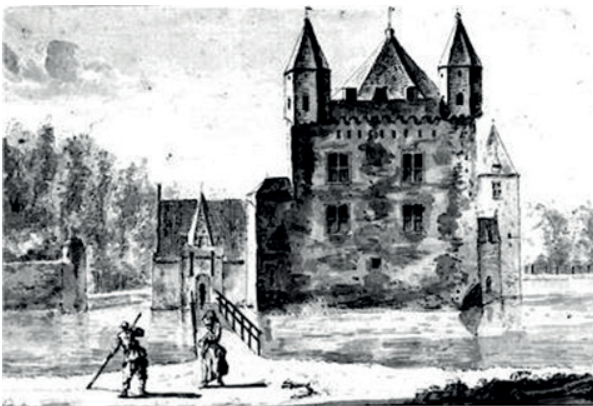

Klooster Sion

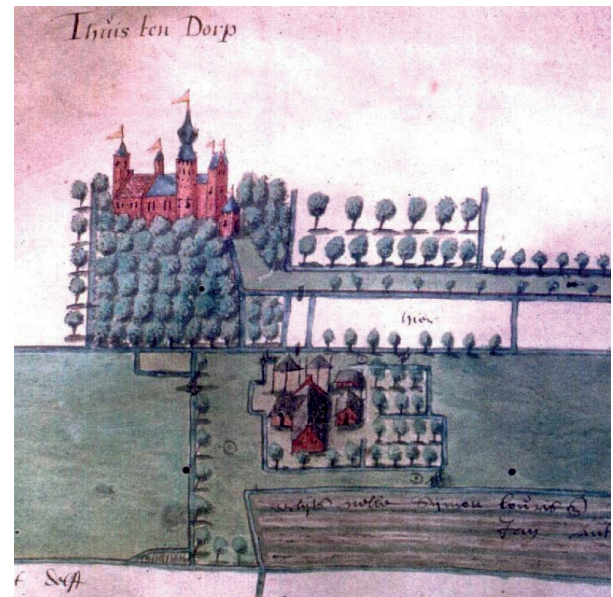
In 1432 of 1433 vestigde een groepje monniken uit het klooster Sint Hieronymusdal in Delft zich in de Hoekpolder tussen Rijswijk en Schipluiden. Ze bouwen er een nieuw klooster, mede gefinancierd door Gerrit van Egmond die niet ver daar vandaan in het kasteel Altena woonde. Op het hoogtepunt waren er 25 kloosters in Holland en Zeeland aangesloten bij het Generaal Kapittel van Sion, waarvan klooster Sion het hoofdklooster vormde. Het klooster richtte zich op de productie van perkament en handschriften. In de loop van de zestiende eeuw werd het grondbezit van het klooster flink

uitgebreid. In 1561 behoorde zo'n 200 hectare land en 4 boerderijen er toe, wat veel inkomsten uit pacht bracht. In 1572, ten tijde van de Reformatie, is het klooster in opdracht van het Delftse stadsbestuur gesloopt. In de zeventiende eeuw werd hier de buitenplaats Sion aangelegd.

In 1980 is een deel van de funderingen van de kloosterkerk opgegraven. In 2018 werd opnieuw archeologisch onderzoek gedaan. Historicus Jacques Moerman schreef in 1996 een boek over de bijzondere en rijke geschiedenis van deze plek.

Afbeelding 2.6 (boven) - Illustratie van Kasteel Keenenburg. in Schipluiden door A. de Haan, 1724.

Afbeelding 2.7 (rechts) - Het Huis ten Dorp werd in de twaalfde eeuw gesticht op een kunstmatige heuvel midden in de Dorppolder. In de dertiende eeuw werd er een stenen toren en ommuring gebouwd. De kasteelheer mocht zich ook ambachtsheer noemen van de ambacht Dorp, waaronder naast de Dorppolder ook delen van de Duifpolder en de Zouteveensepolder vielen.

Waterbeheersing - De eerste dijken

De ontginningen hadden een sterke bodemdaling in gang gezet. Daarmee werd het steeds moeilijker om droge voeten te houden en werd het gebied ook kwetsbaarder voor overstromingen vanuit de rivieren en de zee. Over de eerste bedijkingen langs de Maasoever weten we niet zo veel. Wel is bekend dat er in de middeleeuwen een hoefijzervormige bedijking tussen de zuidelijke oever van de Lier en de westelijke oever van de Schie was aangelegd, die bij de twaalfde-eeuwse overstromingen op meerdere plaatsen doorbrak. Halverwege de dertiende eeuw kwam de eerste volledige dijk langs de noordelijke Maasoever tot stand, waar nu nog altijd de Maasdijk ligt. Daarmee was het achterland beschermd tegen overstromingen vanuit de Maas. Er heeft sindsdien geen grote doorbraak meer plaatsgevonden, zelfs niet tijdens de verwoestende Allerheiligenvloed van 1570, die elders veel schade veroorzaakte. Ook langs andere natuurlijke waterlopen werden (lage) dijken aangelegd. Verschillende relicten in het landschap herinneren daar nog aan, zoals de Voddijk, de Dijkshoornseweg en de Oude Woudseweg. Toen het Leestelsel omstreeks 1200 werd afgedamd verloren deze dijken hun waterkerende functie, maar ze zijn wel als verhoging in het landschap blijven liggen en vormden daarmee goed begaanbare wegen in het natte polderlandschap.

Een gevolg van de bedijkingen was dat de natuurlijke afwateringsmogelijkheid van het binnenland via de getijdengeulen en veenriviertjes bemoeilijkt werd. Het bleek steeds lastiger om het water uit de ontginningen snel genoeg af te voeren. In de dijk was een aantal luchten (uitwateringssluizen) aangelegd, waar het water op de Maas kon afstromen, maar dat was niet voldoende om overal droge voeten te houden.

Ambachten, heerlijkheden en de oprichting van het Hoogheemraadschap Delfland

In de late middeleeuwen organiseerden de bewoners van de ontgonnen gebieden zich in ambachten en (ambachts)heerlijkheden. Dat waren kleine bestuurlijke eenheden met aan het hoofd een (ambachts)heer. In dit deel van Nederland hielden de ambachten zich voornamelijk bezig met de waterstaa. Ze kunnen als een soort voorlopers van de waterschappen gezien worden, al voerden ze daarnaast ook andere bestuurlijke taken uit. De bevoegdheden werden uitgevoerd door schouten en schepenen, die door de ambachtsheer (vaak lokale adel) werden benoemd. Binnen de huidige gemeente Midden-Delfland heeft een groot aantal verschillende ambachten en heerlijkheden gelegen. Zo is het dorp Schipluiden ontstaan uit het grondgebied van maar liefst zeven heerlijkheden: Dorp, Sint Maartensrecht, 't Woudt, Groeneveld, Hof van Delft, Hodenpijl en Zouteveen.

De ambachten kwamen er al snel achter dat men voor de waterbeheersing en met name de afvoer van het overvloedige water uit de ontginningen moest samenwerken. De afwatering was gericht op de sluizen in de Maasdijk. In de dertiende eeuw werden de Geestambachten ten westen van Delft (Monster, Naaldwijk, Rijswijk, Voorburg en Wateringen) en de Zeven Ambachten ten oosten van Delft (bestaande uit Maasland, het Vlaardingerambacht en Schipluiden, de Hof van Delft, Vrijenban, Pijnacker, Kethel en Berkel) samengevoegd en ontstond in 1289 het Hoogheemraadschap van Delfland. De regels en wetten die betrekking hadden op de waterstaat werden in een keur vastgelegd.

Plaatsnamen in Midden-Delfland

Oude plaats- en waternamen vertellen veel over het landschap en de geschiedenis. Vaak bevatten ze een verwijzing naar de landschappelijke omstandigheden ten tijden van de ontginning. Aan de namen kan bovendien soms afgelezen worden wanneer een nederzetting is ontstaan. Het zijn daarom waardevolle bronnen bij landschapshistorisch onderzoek.

Schipluiden - Schiplede, naar de waterloop de Leede, die als vaarweg diende. Komt voor het eerst voor in de twaalfde eeuw en heeft veel verschillende schrijfwijzen gekend: Schijpliede, Sciepleda, Schiepleda, Scheepleda, Schipluyden.

't Woudt - een verwijzing naar de natuurlijke moerasbossen die tijdens de ontginning groeiden rond de zavelige kreekruigen waarop het dorp is gesticht.

Den Hoorn - het woord hoorn verwijst naar een hoek, vaak een hoekig perceel tussen twee wegen of waterlopen. Rond 1100 wordt de nederzetting voor het eerst genoemd onder de naam Dijkshoorn.

Abtswoude - van Popta's Wolde, naar een mogelijk Friese kolonist. De naam (van) Popta komt in Friesland nog op verschillende plaatsen voor. Later verbasterd naar Papsouw.

Keenenburg - naar riviertje de Keen(e).

Groeneveld - veldnamen verwijzen vaak naar woeste gronden of gebieden die extensief gebruikt werden.

Tanthof - 't anthoofd, uiteinde van een stuk land.

Harnaschpolder - har/her = heer, nesse = landtong.

Vliet - snelstromend water.

Zweth - grens, scheiding. Een naam die ook in Friesland veel voorkomt.

Delf - gegraven waterloop (delven).

Klaas Engelbrechtspolder - vernoemd naar een schout van Maasland.

Zouteveen - door overstromingen zat hier veel zout in de bodem.

Duifpolder - een verwijzing naar de vele duiven in het gebied.

Commandeursolder - vernoemd naar de Commanderie van de Duitse Orde, die hier veel grond bezit.

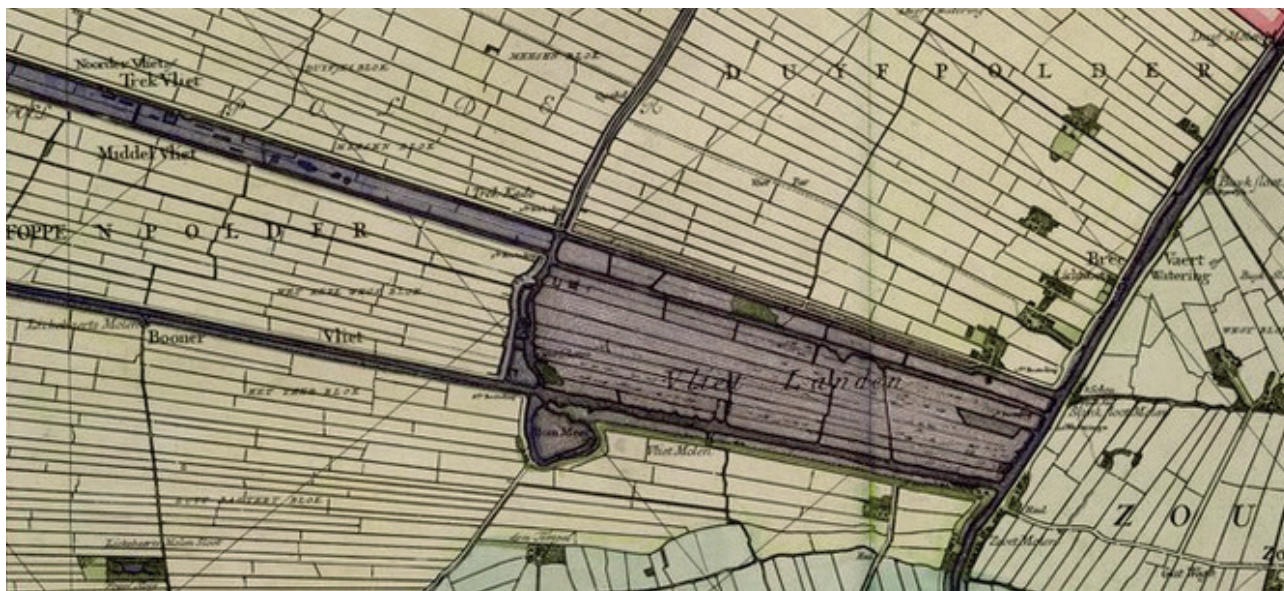
Vlieten, sluizen en vaarten

Verspreid over Midden-Delfland zijn nog restanten van natuurlijke waterlopen te herkennen, vaak in de vorm van kronkelende sloten. Om de afwatering te verbeteren werden ze verdiept, vergraven en rechtgetrokken. Dat bleek echter niet voldoende. Daarom werden vanaf de dertiende eeuw verschillende nieuwe afvoerkanalen richting de Maas gegraven, zoals de (Zuid-)Gaag, de Monsterwatering, de Zijde (ca. 1250), de Lookwatering en de Poldervaart (1280). Daarbij maakte men soms, bijvoorbeeld in het geval van de Lookwatering in Den Hoorn, gebruik van de natuurlijke laagtes in het landschap of oude restbeddingen van het Gantelsysteem.

De afwatering bleef een probleem, met name in Vlaardingen, waar de sluizen in de Maasdijk het water niet snel genoeg konden afvoeren. In de veertiende

eeuw werden daarom de Maaslandse vlieten gegraven. De Maaslandse vlieten bestaan uit de Noordvliet en Middelvliet, die rond 1330 zijn gegraven, en de Boonervliet, die in 1380 volgde.³³ De naam 'vliet' verwijst naar een snelstromende watergang. Met de aanleg ervan werd de afwatering richting de Maas flink verkort. Vóór de aanleg van de vlieten vormden de polders aan weerszijden van waar nu de Vlietlanden liggen één geheel. Door de vlieten werd het oude ontginningsblok in meerdere delen verdeeld. Daarmee was er in dit deel van Midden-Delfland al vóór de komst van de poldermolens sprake van poldervorming. Omdat de drie vlieten de oorspronkelijke verkaveling volgen, waaieren ze uit. Tussen de vlieten was ruimte voor twee smalle polders; de Foppenspolder en de Sluispolder. Waar de watergangen

Afbeelding 2.9 - De drie Maaslandse vlieten en de Vlietlanden op de kaart van Kruikius uit 1712.

in de Maas uitstroonden werden nieuwe spuisluizen aangelegd, waarmee het overtollige water kon worden geloosd. Bij deze sluizen kwam de nederzetting Maeslandsluys tot ontwikkeling, het latere Maassluis.³⁴

Door politieke conflicten tussen verschillende landheren en de steden Rotterdam, Schiedam en Delft was er veel te doen om de vaarverbinding en afwatering via de Schie. Daarom werd er in 1343 een kanaal tussen Overschie en Rotterdam gegraven en splitst de Schie zich sindsdien in een Rotterdamse Schie en een Schiedamse Schie. In 1389 volgde een verdere splitsing, toen Delft toestemming kreeg voor de aanleg van een eigen kanaal naar de Merwede. Daarvoor werd gebruik gemaakt van de bestaande Delf, die sindsdien ook wel de Delftse Schie genoemd wordt. Deze waterloop werd via Overschie door aanleg van de Delfshavense Schie verbonden met de rivier, waar Delft een eigen haven kreeg; Delfshaven.³⁵

Afbeelding 2.10 - De Vlietlanden zijn door de aanleg van de Maaslandse vlieten op een eiland komen te liggen. Oorspronkelijk maakte het gebied deel uit van een groter ontginningsblok en stonden er verschillende boerderijen. Omdat het gebied daarna niet meer is ingepolderd, is de bodemdaling hier veel langzamer gegaan en liggen de natte Vlietlanden nu hoger dan de omliggende polders. De Vlietlanden vormen tegenwoordig een waardevol natuurgebied en zijn eigendom van Natuurmonumenten.

In de middeleeuwen zien we de opkomst van de eerste steden in de omgeving van Midden-Delfland, zoals Vlaardingen, Delft en Schiedam. Als verschillende kernen aan het einde van de middeleeuwen flink beginnen te groeien en stadsrechten krijgen, gaan ze steeds meer druk uitoefenen op het omliggende land. Voornamelijk om te voorzien in de groeiende vraag naar voedsel. Vooral Delft groeide snel, rond 1400 telde de stad zo'n 6500 inwoners. Het buitengebied komt meer en meer in het teken te staan van de voedselproductie. Veel mensen trekken naar de steden om daar hun leven op te bouwen. We zien een opkomst van markten en een groeiend belang van de handel, op toenemende schaal, dat zich in de komende eeuwen alleen maar verder zal ontwikkelen

In de middeleeuwen drukte het feodale hofstelsel een grote stempel op het boerenleven. Veel boeren waren horig (niet vrij) en waren gebonden aan hun boerderij. Ze moesten hard werken om niet alleen zichzelf en hun gezin te kunnen voeden, maar waren tevens verplicht een deel van de oogst af te staan aan de heer. Bovendien moesten allerlei diensten verlenen of werken op het land van de heer. Nadat het hofstelsel in de late middeleeuwen uiteenviel werden meer boeren eigenaar van hun grond. Wel bleef het een zwaar bestaan, zeker in het steeds natter wordende landschap. Waar er eerst voornamelijk kleine, gemengde bedrijven voorkwamen, zien we vanaf de late middeleeuwen een overgang en specialisatie richting veeteelt. Dat had niet alleen te maken met de vernatting van het landschap, maar ook met de opkomst van de grote steden. Die zorgden voor een grote vraag naar dierlijke producten, zoals melk, boter en vlees.

Boerderijen op de kreekruggen

Als gevolg van de maaiveldaling door de ontwatering en oxidatie van de veengebieden kwamen de zandige kreekbeddingen van bijvoorbeeld de Gantel steeds hoger in het landschap te liggen. Daar zat geen veen in de ondergrond, waardoor de ondergrond niet daalde. Vanaf de middeleeuwen begonnen ze als kronkelende ruggen boven het dalende veenlandschap uit te steken en zien we dat steeds meer boerderijen naar deze hogere gronden worden verplaatst. Dit proces staat bekend als reliëfinversie en zorgde er voor dat het huidige landschap er nu totaal anders uitziet dan in de middeleeuwen. Deze zandige kreekruggen leenden zich goed voor bewoning. De bodem was er bovendien vanwege de zavelige ondergrond makkelijker te bewerken. Zo ontstonden er onregelmatige bewoningslinten, die soms wat willekeurig en rommelig in de strakke polders lijken te liggen. Soms kwam er op zo'n kreekrug een dorp tot ontwikkeling. Een mooi voorbeeld daarvan is 't Woudt, waar in 1277 op het breedste deel van een oude Gantelarm een kerk is gesticht. De verkaveling op de kreekruggen wijkt af van die in de nattere gebieden. Op de kreekruggen komt een blokverkaveling voor, die is opgebouwd uit sloten met een verschillende oorsprong. Dat zien we bijvoorbeeld in de Woudse polder en de Groeneveldse polder nog goed terug.³⁶ In de rest van het gebied komt een rechte strokenverkaveling met smalle percelen voor.

Poldervorming en molens

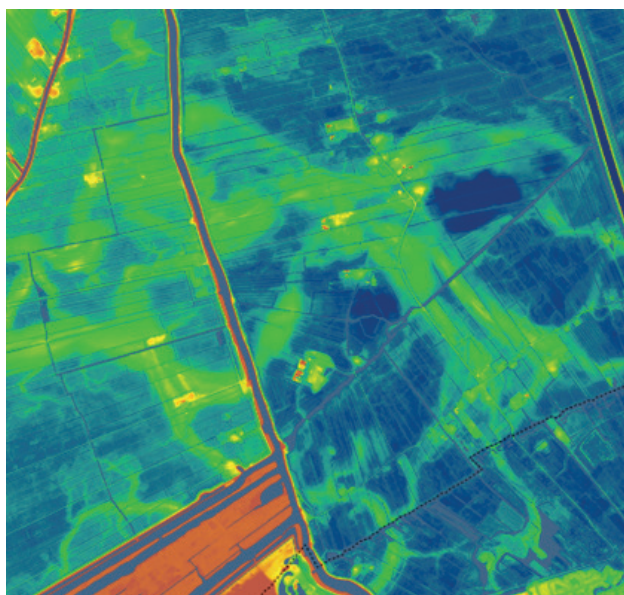
Ondanks de oprichting van het hoogheemraadschap en de aanleg van het nieuwe afwateringsstelsel bleef de vernatting als gevolg van de bodemdaling een groot probleem. Daardoor was akkerbouw zeker vanaf de veertiende eeuw vrijwel nergens in Midden-Delfland meer mogelijk en ging men over op veeteelt. Dat had overigens ook te maken met de opkomende steden zoals

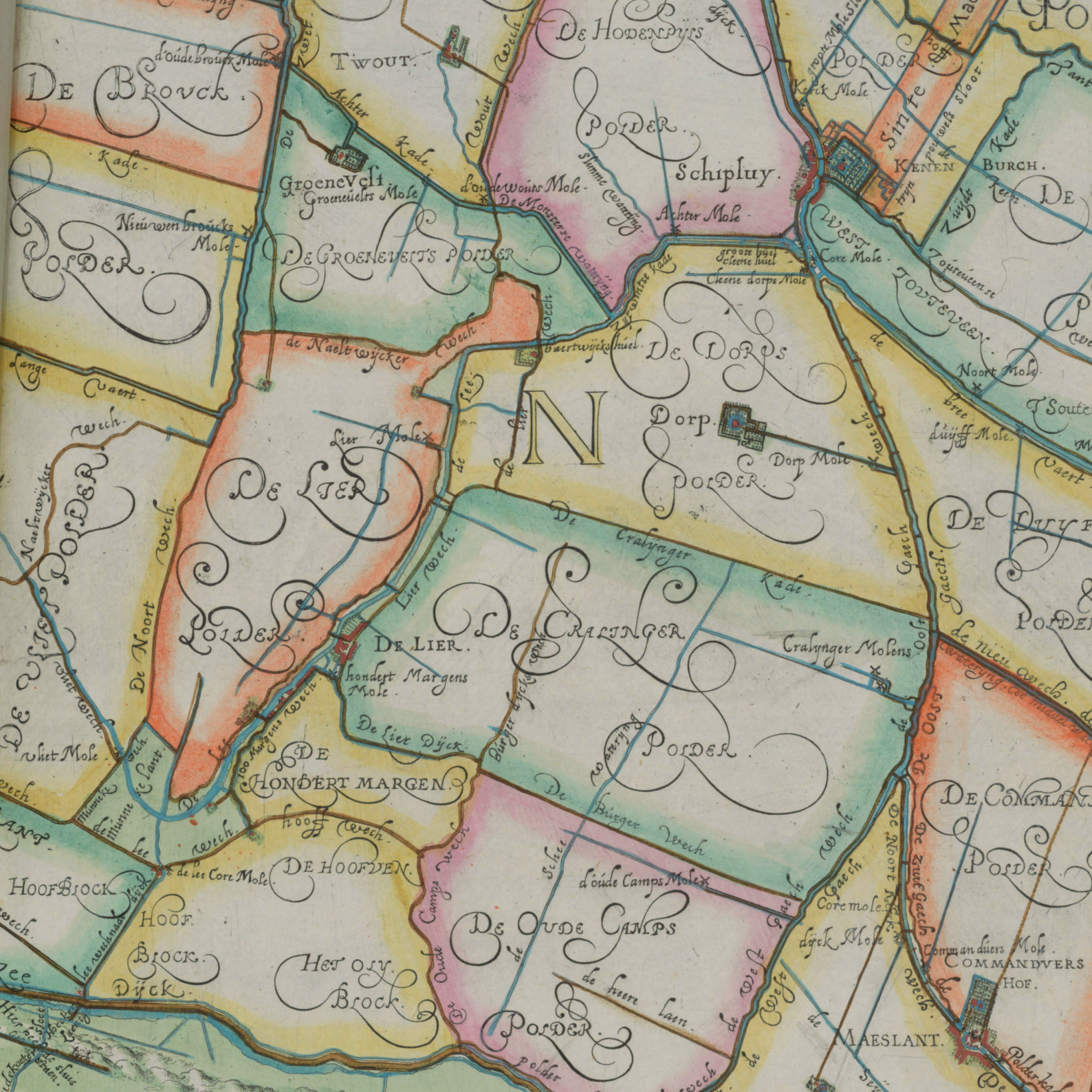
Delft en Den Haag, die behoefte hadden aan melk, boter, kaas en vlees. Met de komst van de eerste poldermolens in het begin van de vijftiende eeuw werd het probleem van vernatting voor een deel opgelost. Eén van de eerste poldermolens van Zuid-Holland werd in 1413 bij Schipluiden gebouwd in opdracht van Philips de Blote, de heer van Keenenburg. In de loop van de vijftiende eeuw gaf het Hoogheemraadschap toestemming voor de vorming van nieuwe polders en werden de ontgonnen gebieden opgesplitst.³⁷ Als begrenzing werden lage kades opgeworpen, die het mogelijk maakten het waterpeil per polder te reguleren. De molenbemaling zorgde er echter voor dat het veen nog sneller ging oxideren en het maaiveld nog sneller daalde. Hierdoor werden de gebieden steeds natter en moest het waterpeil verder worden verlaagd. Zo kwam men in een vicieuze cirkel terecht. Op sommige plaatsen verdween het veen volledig en ligt nu klei uit oudere perioden aan het oppervlak. In gebieden waar nog veen in de bodem zit duurt de daling nog altijd voort.

Afbeelding 2.12 (volgende pagina, boven) - Boerderijen en buitenplaatsen op kreekruggen op de kaart van Kruikius uit 1712. De onregelmatige blokverkaveling en de verspreide ligging van de boerderijen op de kreekruggen is hierop duidelijk te zien.

Afbeelding 2.13 (volgende pagina, linksonder) - Op de hoogtekaart (AHN4) zijn de kronkelende kreekruggen goed herkenbaar. Omdat de hoogteverschillen soms maar enkele centimeters bedragen, zijn ze in het veld niet altijd te herkennen.

Afbeelding 2.14 (volgende pagina, rechtsonder) - Op verschillende plaatsen is het reliëf van de kreekruggen wel duidelijk te zien in het landschap, zoals hier in de Duifpolder, waar de weg over de kreekruggen golfte. Foto: Hans de Lijser.

Verder lezen over deze periode

Bakx & Bult 2013. Een opschuivend boerenerv uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Een opgraving in de Lage Abtswoudse Polder, gemeente Midden-Delfland. Delftse Archeologische Rapporten 116.

Bakx 2013. Proefsleuvenonderzoek in de Harnaschpolder-'t Scharnier Oost, Midden- Delfland: Romeinse verkaveling en een laatmiddeleeuwse woonplaats. Mens en landschap in de Delftse regio. Deel VI. Delfts Archeologische Rapporten 105.

De Bont 2008. Vergeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in de westnederlandse veengebieden (800-1350).

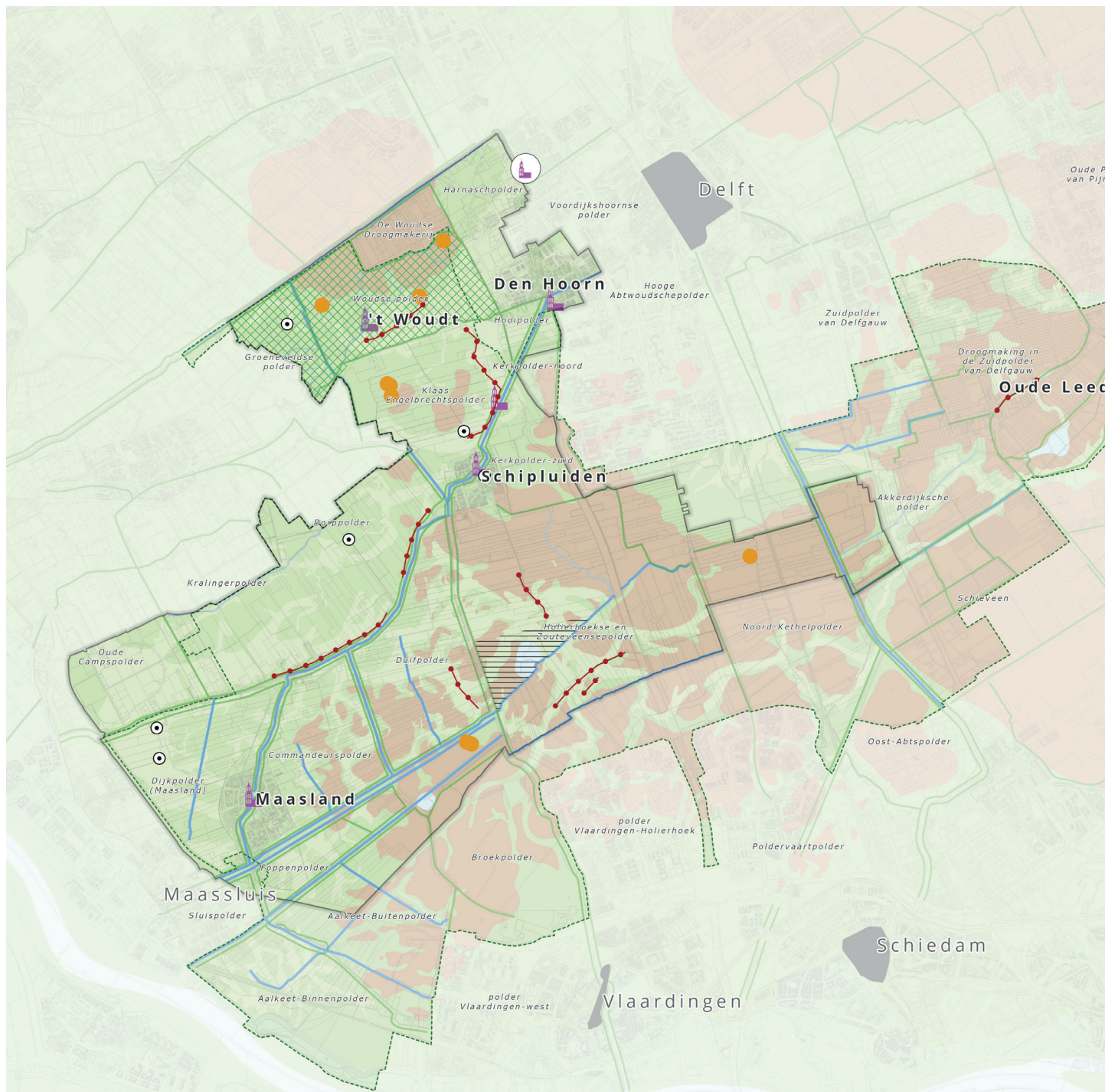
Bult 2006. Een middeleeuwse mansus in de Voordijkshoornsepolder van Delft. Mens en landschap in de Delftse regio. Deel IV.

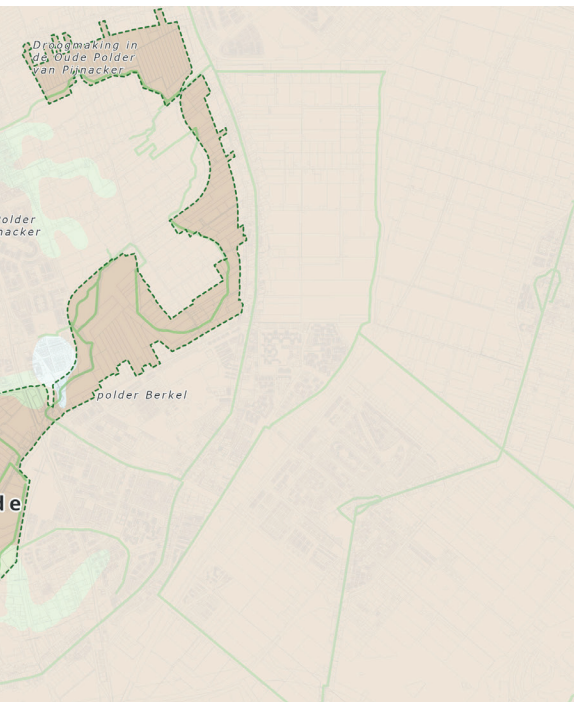
Bult & Penning 2010. Keenenburg III. Een inventariserend veldonderzoek middels proefsleuven in Schipluiden (gemeente Midden-Delfland). Delftse Archeologische Rapporten 98.

Dijkstra 2011. Rondom de mondingen van de Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek.

Van Horssen 2013. Verloren en ontgonnen land. De ontginning van het Westland 700-900.

Nonhof 2021. Delfland en de Maasdijk 1100-1300. Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis 30:2, 96-110.

Landschappelijke relictten

- Vlieten en wateringen
- Terpen en verlaten boerderijplaatsen
- Locaties van versterkte huizen of kastelen
- Boerderijlinten
- Polderdijk of kade
- Kerken
- Klooster Sion

Verkaveling

- Blokverkaveling
- Restveenverkaveling
- Opstrekken verkaveling

Begrenzing

- Gemeente Midden-Delfland
- Bijzonder Provinciaal Landschap

Landschap rond 1500

- Veen
- Bedijkt
- Slikken en schorren
- Water
- Steden

Hoofdstuk 2 - 400 tot 1550

Wat is er nog te zien uit deze periode?

Slagenlandschap met opstrekken verkaveling

Zeer karakteristiek voor Midden-Delfland is het slagenlandschap met opstrekken verkaveling. De lange, smalle percelen zijn kenmerkend voor het veenweidelandschap. Dit patroon is het resultaat van de grote agrarische veenontginningen in de middeleeuwen.

Blokverkaveling

Rond de zandige kreekruggen komt een onregelmatige blokverkaveling voor, waarin nog restanten van natuurlijke waterlopen te herkennen zijn.

Vlieten en wateringen

Om het gebied te ontwateren is vanaf de middeleeuwen een uitgebreid stelsel aan kunstmatige watergangen aangelegd die nog altijd aanwezig zijn.

Boerderijen op kreekruggen

De hoger gelegen kreekruggen vormden aantrekkelijke woonplaatsen. De boerderijen liggen daardoor vaak als kronkelende linten door de polders

Polders en dijken

Vrijwel geheel Midden-Delfland is onderverdeeld in polders met kaden en polderdijken. Dit zijn nog altijd bijzonder ensembles met ieder een eigen geschiedenis.

Hoofdstuk 3

Boeren en buitenplaatsen in de vroegmoderne tijd

1550-1800

Na de middeleeuwen veranderde er veel in zowel het landschap als de samenleving van Midden-Delfland. De hoofdzakelijk op landbouw gerichte samenleving specialiseerde zich steeds meer op de bewerking van zuivelproducten aan huis, terwijl de reformatie de basis legde voor een sterke verschuiving in het grondbezit. Mede door de vraag naar landbouwproducten vanuit omliggende steden werden de stad-land verbindingen in het gebied, zowel over land als over water, aanzienlijk verbeterd. Aan de andere kant wisten de stedelingen het agrarische landschap ook steeds beter te vinden, wat er op verscheidene plekken toe leidde dat vermogenden zelfs boerderijen omvormden tot luxe buitenplaatsen.

Oorlogsprikelen in Midden-Delfland

Vanaf het midden van de zestiende eeuw braken roerige tijden aan voor Midden-Delfland, vooral door de opstand tegen de Spaanse overheersing (zie kader Tachtigjarige Oorlog). Steden zoals Delft en Leiden schaarden zich in 1572 achter de Geuzen en Willem van Oranje, wat leidde tot een radicale omwenteling. Het protestantisme werd de nieuwe leidende godsdienstige overtuiging en de katholieke eredienst werd in het openbaar verboden. Kloosters werden opgeheven en kerken werden ingericht en gebruikt voor de protestantse eredienst.³⁸ Veelal werden de gebouwen zelfs gesloopt, zoals de kloosters Koningsveld aan de Schie, Sion bij Den Hoorn en dat van de Kartuziers langs de Buitenwatersloot. Dit gebeurde in opdracht van de stad Delft om te voorkomen dat de Spanjaarden deze grote gebouwen zouden gebruiken bij een omsingeling van de stad.³⁹

De gedachte was niet ongegrond. In 1573 belegerde de hertog van Alba Leiden, met als doel de Opstand te breken. Spaanse troepen bouwden schansen (verdedigingswerken) rondom de stad en verhinderden voedseltoevoer. Door de stad te laten verhongeren zou deze zich na enige tijd vanzelf gewonnen geven, zonder militaire verliezen. Delft zou het volgende doelwit worden, als de thuisbasis van Willem van Oranje. Rondom Delft waren al talrijke Spaanse schansen aangelegd, onder meer in Den Hoorn en op de ruïnes van Sion.

Een val van Delft zou waarschijnlijk de nekslag hebben betekend voor de opstand, maar zover kwam het uiteindelijk niet. Om een Spaanse overwinning te voorkomen, besloten de Staten van Holland, met naast Willem van Oranje ook onder meer Otto van Egmond (van kasteel Keenenburg) om de dijken door te steken en het land onder water te zetten. Na goedkeuring

Afbeelding 3.2 - Uitsnede van het wandtapijt *Het Ontzet van Leiden* uit de periode 1587-1589 (het noorden is links). De Geuzenvloot voer op de ondergelopen weilanden via Delft richting Leiden om daar de stad te bevrijden van de Spanjaarden. In de omgeving van Delft zijn enkele Spaanse schansen gekarteerd, zoals bij Sion en Den Hoorn.

De Opstand tijdens de Tachtigjarige Oorlog

Na de troonafstand van keizer Karel V in 1555 gingen zowel Spanje als Nederland over op zijn zoon Filips II. Doordat het koningschap van Spanje veel aandacht eiste werd het Nederlandse grondgebied in beheer gegeven aan Margaretha van Parma, al had Filips de touwtjes nog wel stevig in handen. Zo werd de politieke invloed van de adel, die een sterke rol vertegenwoordigde in de Raad van State als adviesorgaan van de vorst, onder Filips stevig teruggebracht. Daarnaast trad hij als overtuigend rooms-katholiek hard op tegenover andere geloofsovertuigingen. Met name het calvinisme had in de loop van de zestiende eeuw in verscheidene Nederlandse steden, waaronder Delft, flink wat medestanders gevonden. Talrijke edelen brachten een pleidooi aan landvoogdes Margaretha voor meer tolerantie onder de geloofsovertuigingen. Hoewel hier gehoor aan werd gegeven, was het leed al geschiedt. Onder een groot deel van de calvinisten was veel onvrede over de rooms-katholieke invloed, wat uiteindelijk in 1566 de Beeldenstorm inluidde. Als reactie op de onrust in de Nederlanden besloot Filips om zijn gezant de hertog van Alva naar Nederland te sturen. Met harde hand werden de protestantse opstandelingen (kettters) bestraft. Dit leidde tot nog meer verzet en vormde het begin van de Opstand, onder leiding van edelman en prins Willem van Oranje.

van het hoogheemraadschap werd de plaatselijke agrarische bevolking op de hoogte gesteld en verzocht hun boerderijen onmiddellijk te verlaten. Veel van hen zochten onderdak in Delft.⁴⁰ Na enige weken was het water voldoende gestegen om de Spanjaarden uit hun schansen te verdrijven. De Geuzen wisten per platbodem (een schip met een platte onderkant) de belegerde stad Leiden te bereiken en haar te bevrijden. Hoewel

de dreiging van de Spanjaarden hiermee in dit gewest voorbij was, had de oorlogsvoering een groot litteken in het landschap achtergelaten. Veel inwoners waren gestorven door hongersnood of ziekte, verscheidene boerderijen en versterkte huizen waren vernietigd. Grote oppervlakten aan vruchtbaar land in het gebied hadden zwaar te lijden onder de inundatie. De meeste poldermolens waren afgebroken. Pas vanaf 1576 werden de molens weer opgebouwd en begon men de ondergelopen gronden weer droog te malen.⁴¹ Pacht hoefden de boeren in die periode niet te betalen.

Een land van gras en zuivel

Verreweg het merendeel van Midden-Delfland bestond uit grasland. Door de voortdurende bodemdaling op de veengronden verschoof de landbouw in Midden-Delfland al aan het eind van de middeleeuwen naar veeteelt. Deze verschuiving werd in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw nog verder doorgevoerd. De import van goedkoop graan uit de Baltische staten maakte veeteelt in die periode ook economisch aantrekkelijker dan akkerbouw.

Om het gebied te kunnen blijven gebruiken als weide was een goed bemalingssysteem noodzakelijk. Binnen het grondgebied van de huidige gemeente Midden-Delfland waren hiervoor ruim een tiental poldermolens aanwezig, die afwaterden op de bredere sloten en vervolgens op het boezemwater in de vlieten richting het buitenwater (de Maas en Scheur).⁴² Het kunstmatig verlagen van de waterstand in de polders had echter tot gevolg dat de bodem bleef dalen door veenoxidatie. Daardoor waren er in de loop der tijd meer molens nodig om het waterpeil te beheersen. In tijden dat een goede afvoer niet mogelijk was, konden bepaalde gebieden worden ingezet voor waterberging (bergboezem). De Vlietlanden fungeerden bijvoorbeeld geruime tijd als zo'n extra boezem.⁴³

Als gevolg van de bodemdaling werden vanaf 1500 windassen (overtomen) geplaatst op de dijken langs boezemwateren. Met deze windassen konden schuifjes, bijvoorbeeld met zuivelproducten, vanuit de steeds lager liggende polders naar het hoger gelegen boezemwater worden gehaald. In een ruime omtrek van Delft hebben maar liefst 56 windassen gestaan. Enkele jaren geleden is er één tussen de Zouteveensche Polder en de Holierhoeksche Polder op de grens van de gemeenten Midden-Delfland en Vlaardingen gereconstrueerd. De polders liggen hier inmiddels ongeveer 3½ meter lager dan in de periode van het ontginnen.

De invloed van de Reformatie

Uit een gedetailleerde reconstructie van het landgebruik in ambacht Maasland is gebleken dat 95% van de landerijen aan het begin van de zestiende eeuw nog in handen was van kloosters of (stedelijke) instellingen.⁴⁴ Zij verpachtten die gronden onder de lokale inwoners. Dit waren veelal kleine boerenbedrijven, waarbij de veestapel gemiddeld uit slechts tien tot twaalf beesten bestond. Dit beeld veranderde na de inbeslagname van katholieke eigendommen op last van de Staten van Holland in 1573. Om de oorlogskas te spekken werden veel van deze gronden aan het eind van de zestiende eeuw te koop aangeboden. Voor een deel werden de gronden opgekocht door de lokale boeren, gestimuleerd door de hoge prijzen voor zuivelproducten. Het merendeel werd echter opgekocht door stedelingen die investeerden in grondbezit. Deze stedelingen kenden veelal een agrarische achtergrond en hadden agrarisch-gerelateerde beroepen zoals bierbrouwer of kaas- en boterhandelaar. Door deze verandering verschoof het grondbezit in relatief korte tijd van enkele grote landeigenaren naar een brede groep particulieren.

Kaas en boter als belangrijk exportproduct

De hoge prijs voor zuivelproducten hing samen met de grote vraag vanuit de omliggende steden zoals Delft en Den Haag. Dit had als gevolg dat veel agrarische bedrijven in Midden-Delfland zich gingen specialiseren, waarbij de nadruk op boter, kaas en melk kwam te liggen. Zo stonden de landerijen rondom 't Woudt bijvoorbeeld eeuwenlang bekend om hun kaas en boter.⁴⁵ Ook werden zuivelproducten geëxporteerd naar het buitenland, waaronder Engeland. Voor de boeren braken hiermee met name in de zeventiende eeuw gouden tijden aan. Het belangrijkste element voor de veeteelt, namelijk gras, was immers ruimschoots voorhanden in de polders in Midden-Delfland. De lagere graslanden die minder geschikt waren als weiland werden volop benut als hooiland voor het wintervoer. Een van deze gebieden was de Vlietlanden, waar het hooi soms wel aan twintig boeren uit de naaste omgeving werd verpacht.

Aanvankelijk waren de boerderijen in Midden-Delfland vooral bereikbaar via modderige zandpaden en smalle waterwegen. Vervoer van landbouwproducten naar de stad verliep voornamelijk per boot via een uitgebreid stelsel van sloten en vlieten. De toegenomen handel met het buitenland en sterke bevolkingsgroei in de regio maakten dat de omliggende steden meer dan ooit tevoren de verbinding met het omliggende platteland opzochten. Er werden windassen geplaatst om goederen vanuit de lager gelegen polders naar hoger gelegen boezemwateren te transporteren. En Delft kreeg directe verbindingen over het water met Maassluis en Vlaardingen, wat de afzet van zuivel en andere producten sterk vergemakkelijkte. Zo ontwikkelde Midden-Delfland zich van een lastig bereikbaar agrarisch gebied tot een goed ontsloten landschap, nauw verbonden met de omliggende steden

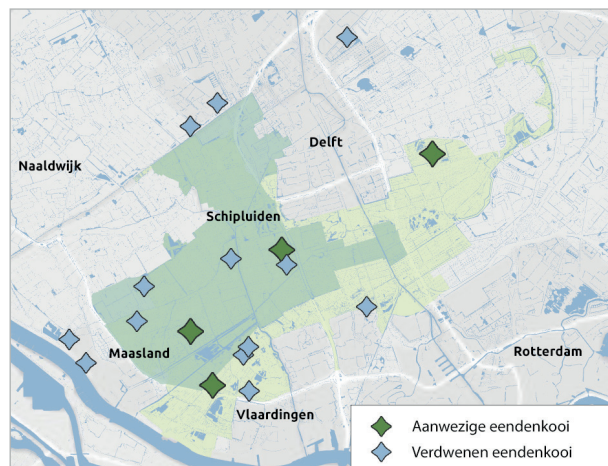
Tussen 1500 en 1800 veranderde het boerenleven in Midden-Delfland ingrijpend, met grote gevolgen voor de boeren zelf. Door bodemdaling en goedkope graanimport vanuit onder andere de Baltische staten schakelden veel boeren noodgedwongen over van akkerbouw naar veeteelt en zuivelproductie. De vraag naar melk, kaas en boter uit omliggende steden bracht nieuwe kansen, maar ook druk om te specialiseren en te investeren. Steeds meer boeren begonnen zich te richten op de handel. Het is ook in deze periode dat het karakteristieke beeld van Midden-Delfland van groene, open weilanden met koeien definitief vorm kreeg. In eerste instantie was de veestapel nog relatief klein met hooguit tien runderen per bedrijf, al was dit aantal in de loop van de zeventiende eeuw al verdubbeld. Wel bleef het boerenbestaan kwetsbaar en was de agrarische markt sterk afhankelijk van externe invloeden. Mede daardoor werden ook andere bronnen van inkomsten ingezet, zoals kleinschalige tuinbouw of het vangen van eenden in eendenkooien.

Afbeelding 3.3 - Hoewel dit schilderij van eind negentiende eeuw dateert, geeft dit wel een goede impressie van het landschapsbeeld van Midden-Delfland uit de eeuwen ervoor. Het gebied bestond destijds nog uit uitgestrekte weilanden in de polders, van elkaar gescheiden door kleine sloten, waar de boeren nog het land in moesten om de koeien te melken (Bron: Collectie Rijksmuseum).

Het vangen van wilde eenden

Niet alle landbouwgrond werd ingezet voor veeteelt. In Den Hoorn bestond al vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw kleinschalige tuinbouw, ook wel warmoezerijen genoemd. Op de Kruiuskaart van 1712 zijn deze tuinbouwgebieden zeer gedetailleerd gekarteerd. In de negentiende eeuw kwam ook in Maasland de tuinbouw op. De teelt bedroeg daar vooral fruit. Daarnaast werd op de meest drassige gronden een aantal eendenkooien aangelegd, waar kooikers met behulp van tamme eenden en een kooikershondje wilde eenden vingen. Het hebben van een eendenkooi was een heerlijk recht, (een speciaal voorrecht), dat aanvankelijk alleen voorbestemd was voor adellijke kasteelheren en -vrouwen. Onder andere Huis ten Dorp, de Keenenburg en de ridderlijke Duitse Orde bezaten deze rechten. Later waren het vooral rijke stedelingen die eigenaar van eendenkooien in Midden-Delfland waren.

Hoewel de inkomsten uit de kooi sterk wisselden, konden hiermee toch ook de vanuit agrarisch oogpunt kwalitatief minste gronden rendabel worden gemaakt. De eendenkooien lagen vaak ver van de boerderij, wat de rust rondom de kooi bevorderde. Daarnaast golden zogenaamde afpalingsrechten: binnen een bepaalde straal mochten geen verstorende activiteiten plaatsvinden. Dit had nogal wat gevolgen voor het dagelijkse leven, waardoor het aanleggen van een eendenkooi ook niet zomaar kon gebeuren. Er lagen zes eendenkooien in het gebied, onder meer in de omgeving van Maasland, ten zuiden van Schipluiden en in de Kralingerpolder. Hiervan zijn vier eendenkooien bewaard gebleven: één in de Zouteveense Polder, één in de Aalkeetbuitenpolder (beide van Natuurmonumenten), één in Pijnacker en één recent gereconstrueerde kooi in de Commandeurspolder.

Afbeelding 3.4 - Binnen de gemeentegrenzen van Midden-Delfland zijn in het huidige landschap nog drie eendenkooien aanwezig. De eendenkooi in de Commandeurspolder was geruime tijd in bezit van de Ridderlijke Duitse Orde en is na verval recentelijk weer gerestaureerd door een particuliere eigenaar. De andere eendenkooi ligt ten oosten van Schipluiden en is in eigendom van Natuurmonumenten, waar de kooi wordt gebruikt voor wetenschappelijk onderzoek. Ook ten zuidwesten van Pijnacker en in de Aalkeetbuitenpolder liggen nog oude eendenkooien, waarbij laatstgenoemde in eigendom is van Natuurmonumenten, met een geldend afpalingsrecht van 1130 meter.

Te land en te water

Hoewel het boerenbedrijf zich in deze vroegmoderne tijd sterk specialiseerde en veel zuivelproducten aan huis werden verwerkt, moesten de producten nog wel naar de markt worden vervoerd. Destijds was dat veel lastiger dan nu het geval is. De wegen bestonden hoofdzakelijk uit kleipaden, die in natte perioden slecht begaanbaar waren. Veel boerderijen waren alleen via het water bereikbaar. Vervoer per boot, gebruikmakend van de vele sloten en vlieten, was dan ook eeuwenlang een essentiële verbinding tussen stad en platteland.

De trekvaart tussen Delft, Maassluis en Vlaardingen

Hoewel het vervoer over water feitelijk de snelste route was, betekende dat niet dat men ook altijd snel was. De kleine zeilschepen waren afhankelijk van de wind, waardoor het, vooral op langere afstanden, lastig te voorspellen was wanneer een schip zou aanmeren. In de zeventiende eeuw werd hierop de trekvaart geïntroduceerd. Door een pad langs de waterwegen aan te leggen, konden schepen met paarden (of in het geval van armere schippers door vrouwen en kinderen) worden voortgetrokken.⁴⁶ Dit was sneller en betrouwbaarder dan varen op windkracht. Daarnaast had de trekschuit als voordeel dat deze overdekt was, wat met name bij slechte weersomstandigheden een zeer fijne bijkomstigheid was.

In Midden-Delfland waren twee trekvaarten aanwezig, beide met Delft als belangrijk eindstation. Vanuit daar waren er weer verdere trekvaartverbindingen richting Leiden en Den Haag, die al in een eerder stadium waren aangelegd. Ook de trekvaart langs de Delftse Schie, die de verbinding verzorgde tussen Delft, Schiedam, Delfshaven en Rotterdam behoorde tot deze eerdere trekvaartroutes. In 1645 werd de verbinding tussen

Afbeelding 3.5 - De trekvaartroutes tussen Maassluis/Vlaardingen en Delft stonden niet op zichzelf. Al in 1636 was er een trekvaartverbinding tussen Delft en Rotterdam/Schiedam en enkele jaren later werd de verbinding met Leiden en Den Haag gerealiseerd. De route tussen Delft en Den Haag gold geruime tijd zelfs als één van de drukste van Holland. Met de toevoeging van Maassluis en Vlaardingen werd Delft een centraal punt binnen de trekvaartdiensten. De route naar Maassluis liep via Schipluiden en de Vlaardingervaart, waar hij aantakte op de Noordvliet richting Maassluis. Voor de bestemming Vlaardingen hoefde de schipper enkel de Vlaardingervaart af te reizen.

Delft en het achterland versterkt met een trekvaart naar Maassluis. Deze trekvaartroute was primair bedoeld voor het transport van verse vis uit Maassluis, maar werd aanvullend ook gebruikt voor passagiersdiensten. De verbinding over water was al goed, men hoefde enkel de kades te versterken zodat ze geschikt waren als jaagpad voor de trekpaarden. Doordat Delft als markcentrum afhankelijk was van de producten uit het achterland, had de stad er veel baat bij dat deze verbindingen in goede staat waren.⁴⁷ De gehele aanleg en onderhoud van de trek- of jaagpaden langs de vaarten kwam daarmee voor tweederde voor rekening van het stadsbestuur. Het andere deel werd betaald door de heer van Keenenburg, als ambachtsheer van Schipluiden, Maasland en Maassluis. Een kleine tien jaar later, in 1654, werd ook de trekvaartroute naar Vlaardingen voltooid. Deze dienst voer maar één tot twee keer per dag, de dienst tussen Delft en Maassluis maar liefst zes keer per dag.⁴⁸ Op de

donderdag was het vanwege de Delftse weekmarkt extra druk op het water. Net als de route naar Maassluis werd de trekvaart naar Vlaardingen ook ingezet voor passagiersdiensten. Mensen konden daarbij kiezen voor een plek in de roef of, een stuk voordeliger, in de vrachtruimte tussen de handelswaar.

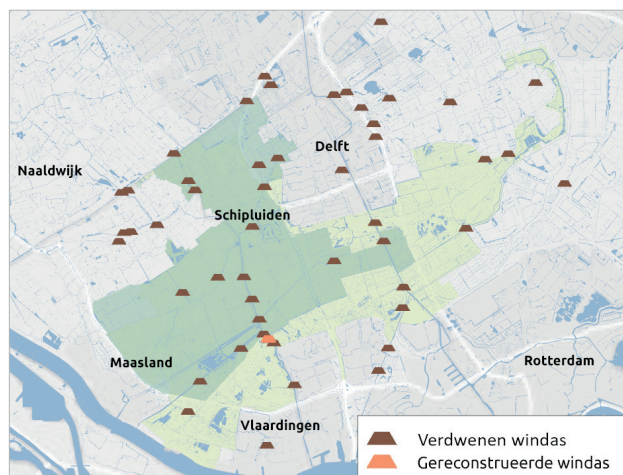
Afbeelding 3.6 - Doordat de trekschuiten werden voortgetrokken vanaf de zijkant, kon het eenvoudig gebeuren dat de schuit bij scherpe bochten tegen de kant zou raken. Om dit te voorkomen werden op deze plekken, zoals hier bij de aantakking van de Noordvliet op de Vlaardingervaart, gebruik gemaakt van zogenaamde rollepalen. De lijn tussen het trekpaard en de schuit werd om de rollepaal gelegd en door het geven van tegenroer kon de boot vervolgens zonder problemen de bocht maken. Op de foto is een replica van de rollepaal te zien, met daarnaast het standbeeld van de beroemde schilder Johan Barthold Jongkind. Bij Schipluiden staan, naast drie andere replica's, ook nog twee originele rollepalen.

Afbeelding 3.7 - (boven) - In 2023 is op de plek van een originele windas bij de Zonnehoeve ten noorden van Vlaardingen één van deze windassen weer in ere hersteld. Foto: Henk Groenendaal.

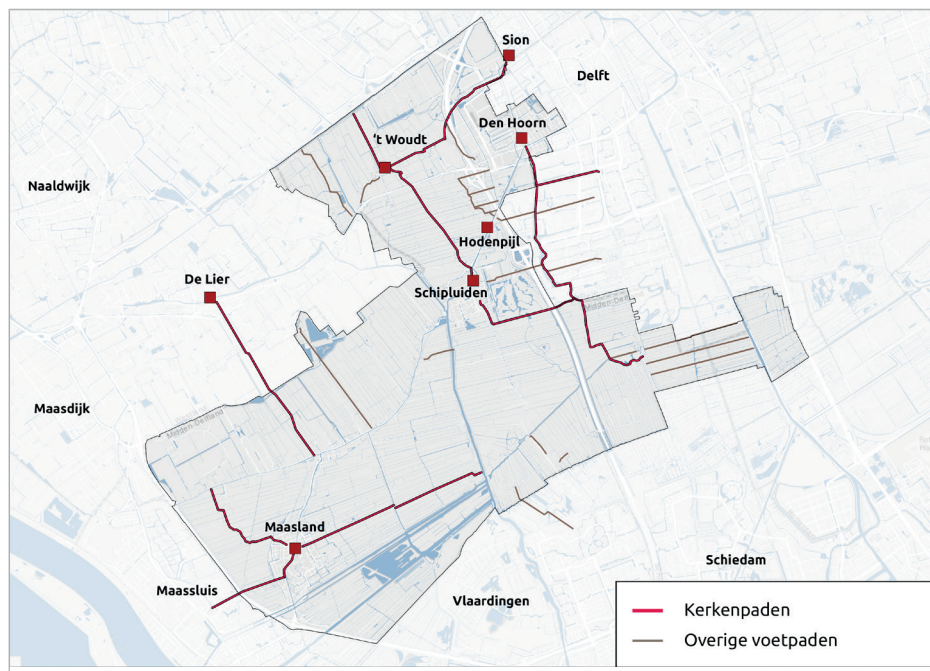
In Midden-Delfland en omgeving hebben circa 56 windassen gestaan, veelal bij een molen. Op de Kruikiuskaart van 1712 zijn al deze locaties nauwkeurig gekarteerd. De schipper kon zijn boot op de balken van de installatie leggen, waarna de boot door middel van een windas met lier en touw uit het water werd gehesen. Aan de andere zijde kon de boot vervolgens op dezelfde manier weer worden neergelaten. De naam windas heeft dus niets met wind te maken, maar is afgeleid van het opwinden van het touw.

Kerkenpaden door de polders

Vervoer via het water was niet altijd de beste manier. Al vanaf de middeleeuwen gebruikten mensen polderkades als wandelpaden naar de kerk. Dat was niet enkel vanuit het geloof, de kerkgang was ook een sociaal moment waarin dorpsnieuws werd gedeeld. Zondag na zondag liepen groepen inwoners van Midden-Delfland door de polders naar de kerken in Maasland, Schipluiden en 't Woudt.⁴⁹ In eerste instantie ging iedereen naar een katholieke kerk, maar na de Reformatie ontstonden er zowel katholieke als protestantse gemeenten. De 'geitenpaadjes' over de polderkades en in de polders groeiden op deze manier in de loop der eeuwen uit tot vaste routes. Sommige ervan werden zelfs betegeld en

op historische kaarten, zoals die van Nicolaas Kruikius uit 1712, zijn ze duidelijk te zien. Door hun verbinding met de kerken werden de paden bekend als kerkenpaden. Ook schoolkinderen maakten dankbaar gebruik van deze paden. De scholen vond men immers in dezelfde dorpen als de kerk en de kerkenpaden waren de snelste route hiernaartoe. Vier van deze historische routes in Midden-Delfland kunnen nog steeds worden bewandeld: de Voddijk, de Tanthofkade, het Doelpad en het Dijkpolderpad.

Afbeelding 3.8 (links) - Overzichtskaart met alle historische kerkenpaden en aangrenzende voetpaden in Midden-Delfland, gebaseerd op de gedetailleerde Kruikiuskaart uit 1712. De paden liepen dwars door de polder en niet zelden moesten sloten door middel van planken of vlondertjes worden overbrugd. Hoewel het oude gebruik door de lokale gemeenschap al enige tijd niet meer van toepassing is en verscheidene paden zijn verdwenen, kunnen vier kerkenpaden nog steeds worden bewandeld.

Afbeelding 3.9 (volgende pagina) - De Tanthofkade is een oude dijk die lange tijd in gebruik is geweest als kerkenpad. Tegenwoordig vormt het een veelgebruikt recreatief wandelpad.

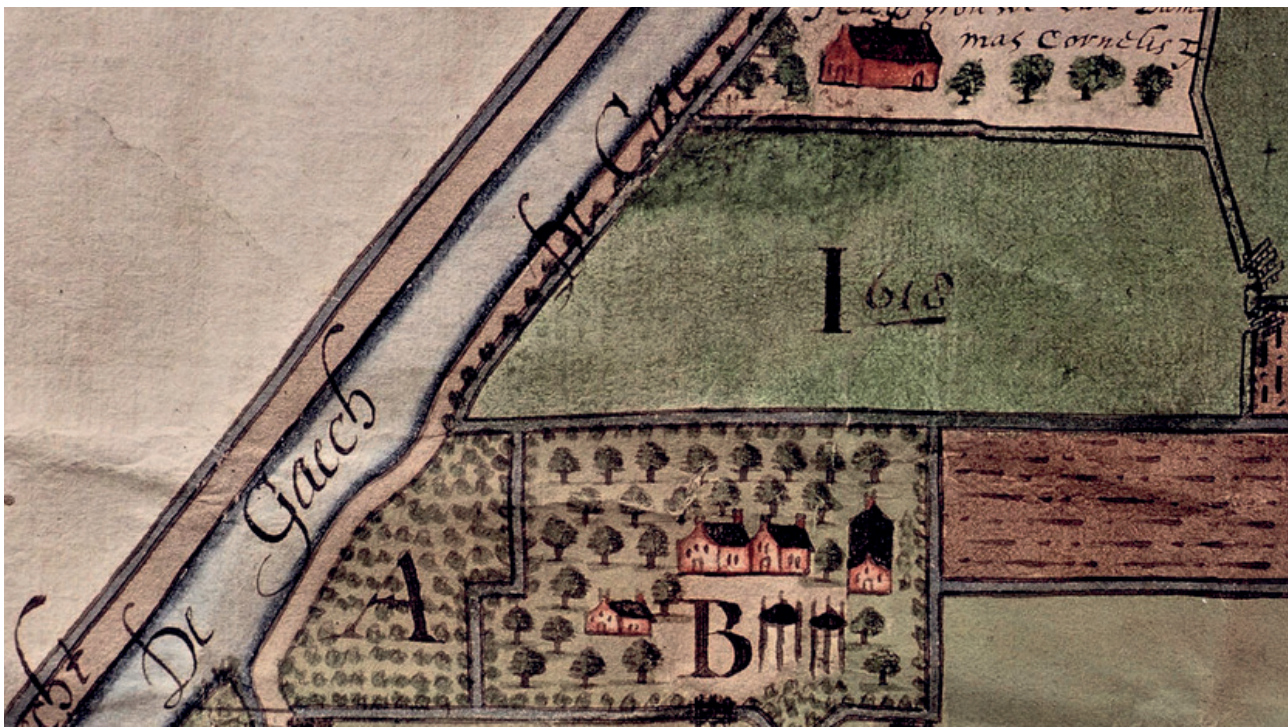
Van boerderij naar buitenplaats

Eerder in dit hoofdstuk werd al verteld dat een deel van de geconfisqueerde goederen van religieuze instellingen eind zestiende eeuw werden opgekocht door lokale boeren en stedelingen. De meeste boeren waren als gevolg van de oorlogssituatie echter tot de eerste decennia van de zeventiende eeuw sterk verarmd. Negatieve economische ontwikkelingen in de melkveehouderij maakten de situatie voor de boeren er niet beter op. Als gevolg van een daling van de zuivelprijzen waren agrariërs genoodzaakt te bezuinigen op arbeid of de veestapel, soms op beide. Dit had een verminderd onderhoud van de landerijen als gevolg, wat weer resulteerde in een slechtere kwaliteit. Boerderijen dienden daarnaast te worden hersteld of herbouwd tot stenen boerderijen. Om dit te bekostigen waren de boeren afhankelijk van geldschieters. Dit waren veelal de vermogende stedelingen, die de boerderijen in eigendom namen en omvormden tot zomerverblijven. Specifiek voor dat doel bevatten de boerderijen veelal een speciaal ingerichte herenkamer, waar de vermogende eigenaren in de zomer vertoefden. De buitenplaatsen Koningsrust, Noord-Nieuwland (beide in de omgeving van Maasland) of Hodenpijl (bij Schipluiden) zijn enkele voorbeelden van buitenplaatsen die hun oorsprong als boerenbedrijf hebben.

Ook werden locaties van (reeds vervallen) kastelen, kloosters of versterkte huizen gebruikt om een nieuwe buitenplaats te stichten. Een voorbeeld is het terrein van het voormalige klooster Sion, dat eigendom werd van Cornelis van Soutelande, een Delftse schepen (openbaar bestuurder). Een van zijn opvolgers liet er een nieuwe boerderij bouwen, die tevens werd voorzien van een herenkamer voor het verblijf van de familie in de zomermaanden. Latere eigenaar Daniël van Hogendorp, baljuw en dijkgraaf van het hoogheemraadschap van

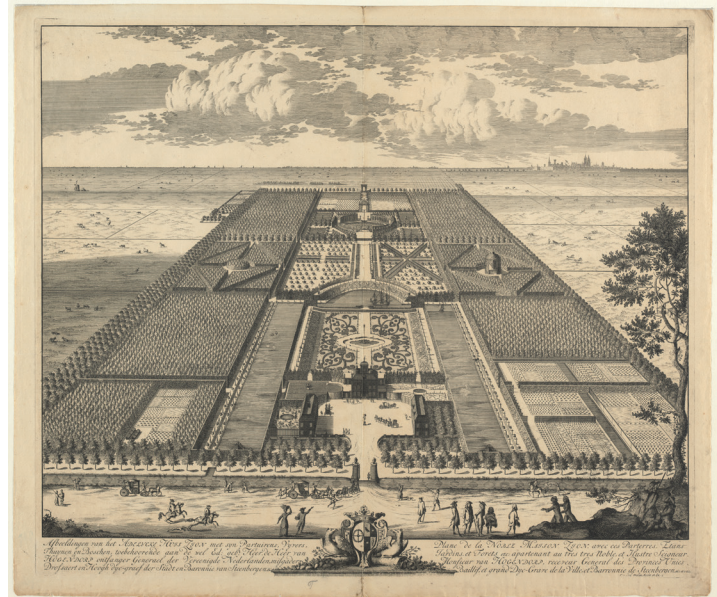
Schieland, vormde het geheel in de zeventiende eeuw om tot een lusthof, dat later uitgroeide tot een omvangrijke buitenplaats.⁵⁰

Hoewel de eigenaren aanzienlijke bedragen investeerden in hun landgoederen, verbleven ze er doorgaans dus alleen in de zomer.⁵¹ Het dagelijkse beheer lag in handen van een pachtboer, die vaak zijn intrek kon nemen in een boerderij nabij de buitenplaats. Bij de grotere buitenplaatsen werd de pachtboer ondersteund door tuinmannen. Zij hadden de zorg voor de siertuin, moestuin en fruitbomen in de boomgaard. Met name in de zomermaanden, wanneer de eigenaren hun intrek deden en vaak gasten ontvingen, moest alles er piekfijn uitzien. Zo is van buitenplaats Hodenpijl bekend dat het erf en het plein in de maanden mei tot en met augustus afgesloten diende te worden en vrij moest zijn van vuilnis en vee.⁵² Op dezelfde buitenplaats was ook geruime tijd in één van de boerderijen een schuilkerk gevestigd. Het vrij uitoefenen van het katholieke geloof was immers ten tijde van de Reformatie niet geoorloofd. In dergelijke geïmproviseerde onderkomens konden de katholieken ondanks het openbare verbod alsnog hun geloof belijden en trouwgeloftes afnemen. Onder meer de bekende schilder Johannes Vermeer is in 1653 in deze schuilkerk getrouwd. In 1840 werd aan de overzijde van de straat een nieuw kerkgebouw opgericht. Dit gebouw wordt tegenwoordig gebruikt als biologisch restaurant en cultuurkerk, onder de naam Op Hodenpijl.

Afbeelding 3.10 (boven) - In 1634 krijgt landmeter Floris Jacobsz de opdracht om het grondbezit van de buitenplaats Hodenpijl te karteren. Op deze uitsnede is het erf van Hodenpijl te zien, met de hofstede, bijgebouwen en twee hooibergen. De hoeveelheid aan iconen geeft duidelijk weer dat het erf destijds volop beplant moet zijn geweest met opgaande bomen.

Afbeelding 3.11 (rechts) - In de loop van de zeventiende eeuw en achttiende eeuw veranderde het voormalige kloosterterrein Sion van een boerderij naar een omvangrijke buitenplaats in barokke stijl. Van deze laatste periode dateren nog enkele fraaie gravures uit ongeveer 1725. Bron: Stadsarchief Delft.

Afbeelding 3.12 - Uitsnede van de Kruikiuskaart uit 1712. In het open poldergebied zijn talrijke buitenplaatsen zichtbaar als groene eilanden. Dit konden zowel uitgebreide boerenbedrijven zijn zoals bij Hodenpijl, of juist eerdere statige locaties zoals kasteel Keenenburg (linksonder) en Sion (rechtsboven). De groene strook bij Den Hoorn, ten zuiden van Sion, was geen buitenplaats maar een cluster van kleine tuinbouwgebieden (warmoezerijen).

Streekeigen boerderijen in Midden-Delfland

In het overwegend agrarische landschap van Midden-Delfland zijn nog talrijke historische boerderijen terug te vinden. Sommige hebben nog een vrijstaand erf middenin de polder, andere zijn inmiddels geheel ingebouwd door dorpsuitbreidingen. De historische boerderijen zijn grotendeels (overblijfselen van) zogenaamde hallehuisboerderijen, die op veel plekken in Nederland voorkomen. Hierbij is de boerderij opgedeeld in drie delen (beuken), met een hoge middenbeuk en een twee smallere beuken aan weerszijden. Aan de voorzijde bevond zich het woongedeelte, aan de achterzijde was het werkgedeelte (middenbeuk) en de veestalling (zijbeuken). De woon- en werkgedeelten waren van elkaar gescheiden door een dikke stenen brandmuur.

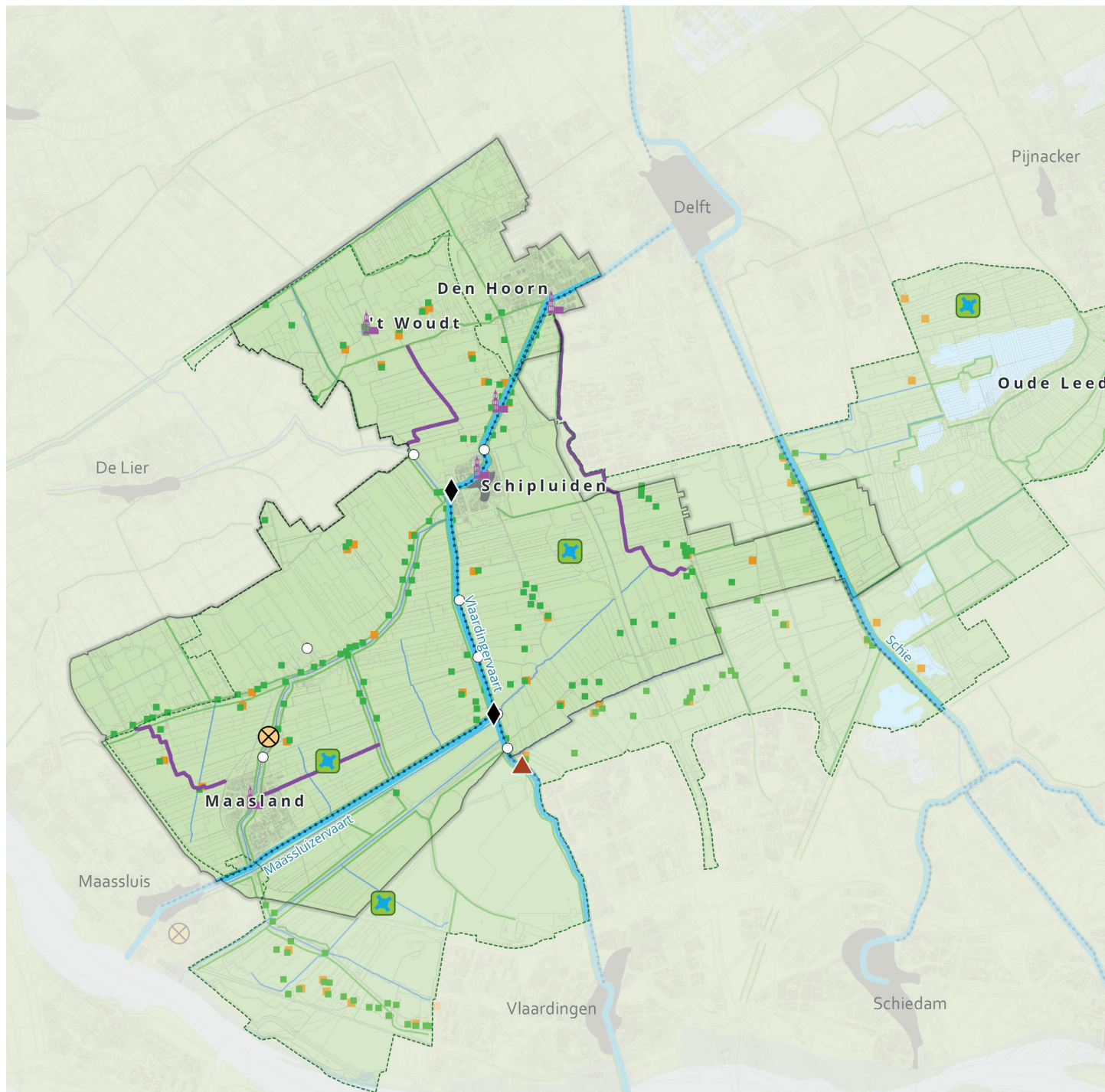
Specifiek voor deze regio was het zogenaamde Delftse type van de hallehuisboerderij. Waar de meeste hallehuisboerderijen een rechthoekige plattegrond hadden, waren in de omgeving van Delft veelal boerderijen met een L-vormige plattegrond. Dit had te maken met het grote belang van de zuivelproductie, waarbij een grotere kelder noodzakelijk was. Deze uitbreiding vond plaats in de 'korte poot' van de L. Erg typerend voor deze regio is dat de keldervensters altijd in de voorgevel zichtbaar zijn.

Door de continue ontwikkelingen in de landbouw waren ook de boerderijen aan verandering onderhevig. Met name in de loop van de negentiende en twintigste eeuw zijn tal van wijzigingen opgetreden. Zo is de boerderijvorm in sommige gevallen weer teruggebracht naar de rechthoekvorm (langhuistype), zijn de stalgedeelten (lange poot van de L) uitgebreid en/of is het voorhuis vergroot (T-plattegrond). Ook kenmerkende

bijgebouwen zoals de hooiberg, later vervangen door een hooischuur of hooitas, of wagenbergingen zijn op verscheidene locaties nog aanwezig. Een zeldzaam, maar eveneens karakteristiek onderdeel van het boerenerf zijn de zogenaamde ouderwoningen. Dit waren kleine, maar op zichzelf staande boerderijen, waar de (groot)ouders van de boer in verbleven. Een mooi exemplaar hiervan bevindt zich aan de Duifpolder 3 te Maasland.

Afbeelding 3.13 - De Karperhoeve in Maassluis is misschien wel één van de mooiste voorbeelden van historische boerderijen in Midden-Delfland. De boerderij stamt uit 1711 en bevat onder meer nog een ouderwetse grupstal in het achterdeel en een melkschuurtje aan de zijgevel. De gehele boerderij heeft een rijksmonumentale status. Foto: Beeldbank Rijksdienst Cultureel Erfgoed.

Hoofdstuk 3 - 1550 tot 1800

Wat is er nog te zien uit deze periode?

Trekvaarten en jaagpaden

De brede vaarten hadden eeuwenlang een dubbelrol als belangrijke stad-landverbinding, waarbij trekschuiten zowel goederen als personen vervoerden. Al deze routes zijn nog aanwezig, net als de bijbehorende jaagpaden

Eendenkooien

De rust en ruimte in Midden-Delfland maakten het gebied zeer geschikt voor eendenkooien. Vier van deze kooien zijn nog altijd als groene eilanden in het weidegebied aanwezig.

Boerderijen en buitenplaatsen

Midden-Delfland is een sterk agrarisch gebied, wat zich uit in de talrijke historische boerderijen en erven die verspreid over het landschap liggen. Sommigen werden uitgebouwd tot zomerverblijf of buitenplaats voor de gegoede burger. Een mooi voorbeeld is Hodenpijl tussen Schipluiden en den Hoorn.

Kerkenpaden

Om vroeger van de woning naar school of naar de kerk te gaan, maakte men gebruik van kerkenpaden dwars door de polders. Op vier locaties zijn deze kerkenpaden hersteld en kunnen ze nog altijd door wandelaars worden belopen.

Molens

In het veenweidelandschap is een goede water-beheersing van levensbelang. Al in de zestiende eeuw werden molens ingezet om het water vanuit de poldersloten naar de boezem af te voeren. De meeste zijn inmiddels vervangen, al resteren nog enkele fraaie exemplaren.

Wat is er nog te zien?

- Boerenerven (<1800)
- Buitenplaatsen (relicten)
- Kerkpaden (aanwezig)
- ⋯ Jaagpaden
- Trekvaarten
- ▲ Windassen (reconstructie)
- ◆ Rolpalen
- ⊗ Molens (<1850)
- Molenwerf (herkenbaar)
- Eendenkooien
- Kerken (<1850)

Begrenzing

- Gemeente Midden-Delfland
- Bijzonder Provinciaal Landschap

Landschap rond 1850

- Water
- Polders
- Schorren
- Steden en dorpen

Verder lezen over deze periode

Abrahamse, van der Zee & Kosian 2016. Atlas van de Schie. 2500 jaar werken aan land en water.

Bieleman 2008. Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000.

Van der Broeke et al. 2019. Buitenplaatsen in het Westland. Met smaak en tot voordeel aangelegd. Genootschap Oud-Westland.

Groenveld & Leeuwenberg 2022. De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (1559-1650).

IJsselstijn & van Mil 2016. Atlas van het Westland. 10.000 jaar ruimtelijke ontwikkeling.

Moerman 2010. Klooster, buitenplaats en tuinbouwgebied. De rijke historie van het Rijswijkse Sion.

Moerman & van Oostroom 2009. Op een uur gaans....: historische aspecten van de ambachtsheerlijkheid Zouteveen.

De Wilt 2015. Landlieden en hoogheemraden. De bestuurlijke ontwikkeling van het waterbeheer en de participatiecultuur in Delfland in de zestiende eeuw.

Van der Zee & Wellenberg 2021. Atlas van de trekvaarten in Zuid-Holland.

KAAder kerkadvies 2023. Kerkenvisie Midden-Delfland

Hoofdstuk 4

Grote ontwikkelingen

1800 - 1950

In de loop van de negentiende en twintigste eeuw werd een aantal ingrijpende veranderingen in Midden-Delfland doorgevoerd. Aangejaagd door de industriële revolutie vanuit Engeland werden infrastructuur en het waterbeheer aanzienlijk verbeterd, wat onder meer leidde tot de opkomst van de tuinbouw in het gebied. De introductie van veilingen en coöperaties zorgden voor een efficiëntere handel en een vergrote afzet van producten, zowel naar omliggende steden als naar het buitenland. Dit had echter ook zijn weerslag op het landschap. Uitgestrekte polders raakten doorsneden met rechtlijnige structuren zoals spoorlijnen. De trekvaart raakte overbodig na de komst van spoorlijnen en vrachtauto's en tal van groene elementen, zoals eendenkooien en geriefhoutbosjes, verdwenen uit het gebied.

Investerings in het landschap

Aan het begin van de negentiende eeuw werd Nederland ingelijfd bij het Franse keizerrijk, waarmee nieuwe tijden aanbraken voor Midden-Delfland. Niet alleen werden er op bestuurlijk niveau tal van wijzigingen doorgevoerd (zie kader ambachten en gemeenten), ook in het landelijk gebied waren de veranderingen zichtbaar. Onder leiding van koning Lodewijk Napoleon werd er flink geïnvesteerd om de welvaart in Nederland te herstellen, ook al was dit vooral bedoeld om de Franse staatskas te spekken. Het bevorderen van handelsverkeer stond hierbij centraal.

Een netwerk van Rijksstraatwegen

Tot ver in de negentiende eeuw bestond het wegenstelsel grotendeels uit modderige kleipaden. Dit maakte intensief verkeer lastig. Onder Frans bewind werd daarom een netwerk van Rijksstraatwegen aangelegd, bestaande uit kaarsrechte, verharde wegen die steden met elkaar verbonden.⁵³ Onder koning Willem I 1815-1840 werd dit stelsel verder uitgebreid en in 1850 voltooid. Ook tussen Delft en Maassluis kwam een Rijksstraatweg te liggen, als onderdeel van de verbinding tussen Den Helder en Hellevoetsluis.

De aanwezigheid van dergelijke verharde wegen verbeterde de bereikbaarheid van de regio aanzienlijk. Dit had direct een positief effect op de landbouw, omdat producten gemakkelijker over de weg naar stedelijke markten vervoerd konden worden. Het onderhoud van de verharde wegen kwam voor rekening van de overheid, die ter bekostiging op strategische locaties tolheffingen invoerde. Zo werd er onder meer tol geheven ter hoogte van de Kapteijnsbrug in Maasland, in Den Hoorn en op de kruising van Maasdijk en de Westgaag. De buurtschap die hier in de loop der tijd ontstond kreeg in de volksmond de naam 'de Tol' mee.⁵⁴

Van dorpsveiling naar grootschalige handel

De handel en welvaart in de regio kreeg een nog sterkere impuls door de grote technologische ontwikkelingen in het midden van de negentiende eeuw, ook wel bekend als de industriële revolutie. In Engeland voltrok zich deze omslag al iets eerder. Deze industrialisatie ging gepaard met een sterke bevolkingsgroei en zorgde voor een stijgende vraag naar groenten en fruit. Hiervoor werd veel handel gedreven met Nederland en met name het Westland. Dit uitte zich onder andere in de Harnaschpolder en de Voordijkshoornsepolder, ten noorden van Den Hoorn. Zoals in het vorige hoofdstuk benoemd kwam de tuinbouw hier al vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw tot ontwikkeling. Aan het einde van de negentiende eeuw groeide de tuinbouw nog eens flink door de Engelse vraag.⁵⁵

Ook in de omgeving van Maasland was een tuinbouwgebied aanwezig, al dan niet op iets kleinere schaal. Aanvankelijk waren het vooral handelaren die profiteerden van de toegenomen vraag, omdat zij de prijzen bepaalden. Tuinders namen echter het initiatief door hun producten in de vorm van veilingen aan meerdere koopmannen tegelijkertijd aan te bieden. De hoogste bieder won, waardoor de tuinders er zelf ook een hoger inkomen aan overhielden. Deze geïmproviseerde veilingen, ook wel dorpsveilingen genoemd, werden onder meer gehouden in de cafés van Den Hoorn en Maasland.⁵⁶

Eind negentiende eeuw professionaliseerde de sector met de oprichting van coöperatieve landbouworganisaties, wat onder meer leidde tot de stichting van grootschalige veilingen.⁵⁷ In 1901 werd de Delftsche Groentenveiling opgericht, die een centrale afzetmarkt bood voor tuinders uit Den Hoorn en omstreken. De Maaslandse veiling kreeg een nieuwe locatie bij Huis ter Lucht, waar tuinders uit Maasland, Maassluis en Vlaardingingen naartoe gingen.

Hierdoor verdwenen de kleinschalige dorpsveilingen weer net zo snel als ze waren ontstaan, maar zijn ze wel degelijk van grote invloed geweest.

Een stoomtram voor goederen en personen

Waar de landbouwproducten voorheen vooral voor de binnenlandse markt bestemd waren, nam de export in de loop van de negentiende eeuw aanzienlijk toe. Deze verschuiving vroeg om een nieuw en efficiënter transport dat werd gevonden in de aanleg van de spoorlijn. Men had al ervaring opgedaan met de aanleg van spoorlijnen tussen Amsterdam, Haarlem en Den Haag en in 1847 werd dit netwerk doorgetrokken via Delft en Schiedam richting Rotterdam.⁵⁸ Waar dit spoortraject nog hoofdzakelijk was gericht op personenvervoer en langs de trekschuitverbinding liep, kwam de nadruk aan de westzijde van de Schie op goederentransport te liggen. Met het verplaatsen van de veerdienst tussen het Engelse Harwich en Rotterdam naar Hoek van Holland en het doortrekken van de spoorlijn uit Schiedam naar Hoek van Holland werd de verbinding naar Engeland flink verbeterd.⁵⁹ Dit leidde tot een nieuwe uitbreiding van het spoortraject, zodat producten uit Midden-Delfland en het Westland nog sneller vervoerd konden worden. Na een eerste uitbreiding tussen Hoek van Holland en Maasland in 1907 volgde een tweede uitbreiding in 1912. Hierbij werd de spoorverbinding tussen Maassluis en Delft voltooid, waardoor een directe aansluiting op de Delftsche Groenteveiling ontstond.

De verbeterde infrastructuur leidde tot verdere uitbreiding van de tuinbouw in de omgeving van Den Hoorn. Tal van weilanden die oorspronkelijk werden benut voor de melkveehouderij, werden omgevormd tot tuinbouwgebieden, waaronder de Droogmakerij in de Woudse Polder.⁶⁰ Mede door deze sterke groei verhuisde de Delftsche Groenteveiling in de jaren 1920-1921 naar

een ruimere locatie bij Den Hoorn, waar het uitgroeide tot een van de grootste veilingen van komkommers en tomaten in Nederland.

Uitdagingen bij de aanleg van het spoornetwerk

In het waterrijke landschap van Midden-Delfland was de aanleg van spoorwegen een complexe aangelegenheid. De vele waterwegen moesten overbrugd worden en ook de slappe bodem zorgde soms voor moeilijkheden. Waar mogelijk volgde men natuurlijke hoogten, maar dat gebeurde lang niet altijd. De verbinding moest immers snel en efficiënt zijn en men had inmiddels de technologische mogelijkheden om het landschap geheel naar zijn hand te zetten. Op enkele delen werd het spoor daarom aangelegd op een kunstmatig verhoogde dijk dwars door de polders. De kaarsrechte, verhoogde spoordijk tussen De Lier en Maasland is hiervan een goed voorbeeld en wordt tegenwoordig gebruikt als fietspad. Het spoornetwerk in het Westland werd beheerd door de Westlandsche Stoomtramweg Maatschappij.

Afbeelding 4.2 (links) - Vanaf 1916 opende de veiling van Maasland haar deuren, waarbij de schuiten met goederen dwars door het veilinggebouw konden varen. Per opbod werden de goederen verkocht, waarna de schippers de producten bij de loods van de betreffende koper diende te brengen.

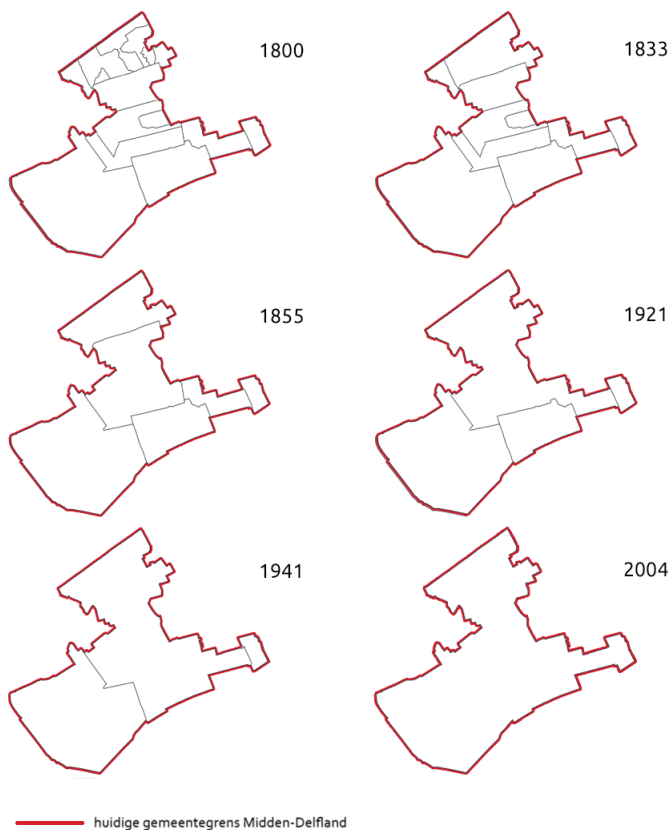
Afbeelding 4.3 (onder) - Aan het begin van de twintigste eeuw nam het spoorverkeer in en rondom Midden-Delfland een grote vlucht, met name gericht op een snelle verplaatsing van goederen. Zo was de tussen 1905 en 1907 gerealiseerde verbinding tussen Hoek van Holland en Maasland vooral bedoeld voor de ontsluiting van het tuinbouwgebied rondom Westerlee en had het tracé Maasland-Delft, die onderweg ook Schipluiden en Den Hoorn aandeed, de eindbestemming van de Delftsche Groentenveiling. In 1921 werd deze veiling verplaatst naar Den Hoorn (locatie op de kaart), maar bleef het goed per spoor bereikbaar.

Afbeelding 4.4 - De trambrug over de Vlaardingervaart. Bij de aanleg van het spoor netwerk in Midden-Delfland werd het veenweidelandschap doorkruist, waarbij poldersloten met duikers werden overbrugd. De Vlaardinger Vaart vergde een grotere oplossing: een trambrug met een versterkte boogconstructie. Deze werd in Amsterdam gebouwd, gecontroleerd en in Schipluiden opnieuw samengesteld. Uniek was dat de brug slechts aan één zijde werd vastgezet; aan de kant van Schipluiden rust de brug los op stalen rollen voor extra flexibiliteit. Daarnaast was de Vlaardingervaart destijds nog in gebruik als trekschuitroute, waardoor onder de trambrug extra ruimte is overgelaten voor het

jaagpad. De brug vormde daarmee letterlijk een kruispunt van verschillende vervoersmiddelen. Na de opheffing van de spoorlijn in 1968 bleef de brug behouden en is de oude trambaan nu een fietspad.

Afbeelding 4.5 - De veranderingen in bestuurlijke grenzen binnen de huidige gemeentegrenzen van Midden-Delfland.

Van ambachten naar gemeenten

Tot aan de Franse tijd (1794-1814) bestond het bestuurlijk orgaan in Midden-Delfland nog uit verscheidene ambachtsheerlijkheden, waarbij de wetten en regels onderling sterk konden verschillen. Na de inlijving van Nederland onder het Franse keizerrijk werd op last van Napoleon besloten om deze bestuurlijke situatie grondig te veranderen. Geheel naar Frans voorbeeld werden de ambachten afgeschaft en werd het grondgebied omgevormd tot nieuwe bestuurlijke eenheden; de gemeenten (Frans: commune).

In eerste instantie was dit vooral een administratieve wijziging en bleef het grondgebied van de ambachten gehandhaafd. Gedurende de negentiende en twintigste eeuw deden zich echter grote veranderingen voor, met name voor Schipluiden. In 1855 werd deze gemeente vergroot met het grondgebied van de ambacht of gemeente Hodenpijl en de voormalige gemeente Sint Maartensregt, waaronder de ambachten Dorp en Sint Maartensregt vielen. In 1921 werd de gemeente nogmaals vergroot nadat delen van de voormalige gemeente Hof van Delft (de omgeving van Den Hoorn, 't Woudt en Abtswoude) werden toegevoegd. Deze situatie van twee gemeenten (Maasland en Schipluiden) bleef in stand tot beide gemeenten in 2004 werden samengevoegd tot Midden-Delfland.

Tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw werd het spoornetwerk ook veelvuldig gebruikt als sneller vervoersmiddel voor personen.

Schippers en ambachtslieden

De komst van het spoornetwerk betekende niet het einde van de scheepvaart in de regio. De landbouwproducten werden nog steeds per schuit naar de veiling gebracht en schippers speelden een cruciale rol in de logistiek. Het veilingterrein in Den Hoorn bevatte daarom ruime havens, waarbij alle gebouwen per water bereikbaar waren.⁶¹ Na het verhandelen van de producten op de veiling werden de schippers vervolgens belast om de aangekochte producten in de betreffende loodsen van de kooplieden onder te brengen. Naast het vervoeren van tuinbouwproducten ontstond een gespecialiseerde tak van schippers die zich toedeede op het transport van zand, mest en bouwmaterialen. Deze zogenaamde zandschippers waren tevens gekoppeld aan de tuinbouwgebieden. Waar de tuinbouw in het verleden enkel was voorbehouden aan van nature geschikte zavelige gronden, kwam ook hier de maakbaarheid van het landschap om de hoek kijken. Door de klei en klei-op-veengronden te voorzien van een laag zandgrond konden ook van nature minder geschikte gronden worden gebruikt voor de lucratieve tuinbouw, waaronder de teelt van asperges.⁶² De individuele tuinbouwgebieden van Maasland en Den Hoorn raakten op deze manier steeds meer verweven met de grootschalige tuinbouw van het Westland.

Schipluiden en Den Hoorn als ambachtsdorpen

Een andere groep schippers hield zich voornamelijk bezig met het vervoer van verse vis. Waar dit in de voorgaande eeuwen vooral bij Maassluis speelde, richtten de schippers zich nu tot de haringvangst in Vlaardingen. De vis werd daar vanuit de vissersboten

overgeladen op zogeheten bokken en westlanders om vervolgens vandaar naar het achterland te kunnen worden vervoerd richting Delft en Den Haag.

De meeste schippers die zich bezig hielden met de visvangst waren afkomstig uit Schipluiden, al betekende dit niet dat Schipluiden een puur schippersdorp was. Sterker nog, het dorp ontwikkelde zich in de loop van de negentiende en twintigste eeuw tot een plek van ambachtslieden waar timmerlieden, smeden, bakkers en metselaars hun bedrijf vestigden.⁶³ Vanuit hier leverden zij hun diensten tot ver buiten de regio. Schipluiden werd zo steeds meer een centraal punt binnen het landschap, dat met haar herbergen ook een pleisterplaats voor schippers en kooplieden werd. Met alle nijverheid in het dorp is het ook niet heel verwonderlijk dat veel van de benodigde bruggen en duikers voor het spoor, alsmede de bouw van de tramstations van Schipluiden en Maasland, allemaal van Schipluidense makelij zijn.⁶⁴

Ook Den Hoorn kan bij uitstek worden gezien als ambachtsdorp. Door de opkomst van de tuinbouw ontstond er een nieuwe middenstand van timmerlieden, metselaars en ketelbouwers en verscheidene scheepswerven en smederijen.

Een verbeterd waterbeheer

De problematiek rondom bodemdaling en een moeizaam waterbeheer bleef ook in de negentiende eeuw een terugkerend punt. Al in de zestiende eeuw werden delen van de landbouwgrond opgegeven, om ze te gebruiken voor de turfwinning. Vanuit de groeiende steden was er immers veel vraag naar brandstof en los van de geriefhoutbosjes en eendenkooien waren bospercelen in de open veenweidepolders een schaars begrip. De turf die uit de veengronden gewonnen kon worden, bood een uitstekend alternatief. Met name ten oosten van Delft zijn veel voormalige landbouwgebieden in deze periode veranderd naar open waterplassen waar het veen is weggegraven, zoals bij het natuurgebied Ackerdijkse

Afbeelding 4.6 - Niet alleen in Schipluiden, maar ook in het buitengebied waren verscheidene herbergen gevestigd waar schippers en kooplieden elkaar troffen. Een bekend voorbeeld is het Rechthuis van Zouteveen, dat naast een herberg ook een plek was waar recht werd gesproken voor kleine vergripen in de polder. Hiertegenover lag het overzetveer waarmee de paarden van de trekschuit van de Vlaardingsekade naar de kade aan de Duifpolder werden overgebracht. Tegenwoordig is het karakteristieke gebouw in gebruik als B&B.

Afbeelding 4.7 - Uitsnede van de hoogtekaart in de omgeving van de Woudse Polder. Hoewel het merendeel van de grootschalige verveningen voor de turfwinning zich buiten Midden-Delfland afspeelde, werd er ook binnen de gebiedscontouren een vergunning verleend. In 1804 begon de turfwinning in de Woudse Polder, waar enkele grondeigenaren inspeelden op de groeiende vraag naar brandstof. Na het afgraven van het veen en het opwerpen van een ringdijk, ontstond een diepe waterplas. In de vergunning was afgesproken dat deze waterplas moest worden teruggebracht naar landbouwgrond. In 1845 werd het gebied daardoor drooggemalen met een nieuwe molen, die later ook het waterbeheer verzorgde van de nieuw ontstane droogmakerij. Deze geschiedenis van vervening en drooglegging in de Woudse Droogmakerij is nog duidelijk zichtbaar en tekent zich op het AHN duidelijk af als lagere (blauwe) plekken in het landschap. Ook de noordelijk gelegen Oude- en Nieuwe Wateringveldpolder, inmiddels geheel bebouwd, hebben hun lage ligging te danken aan de vervening.

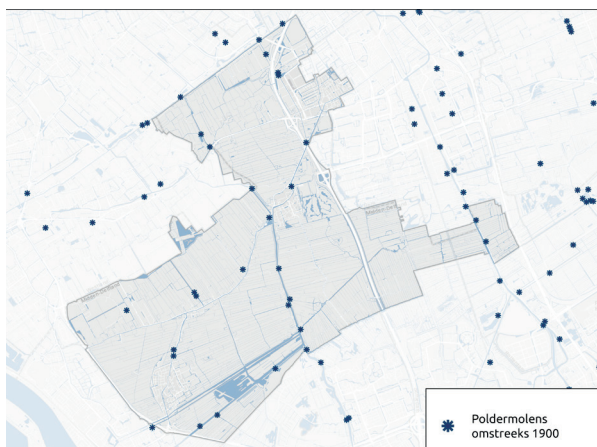
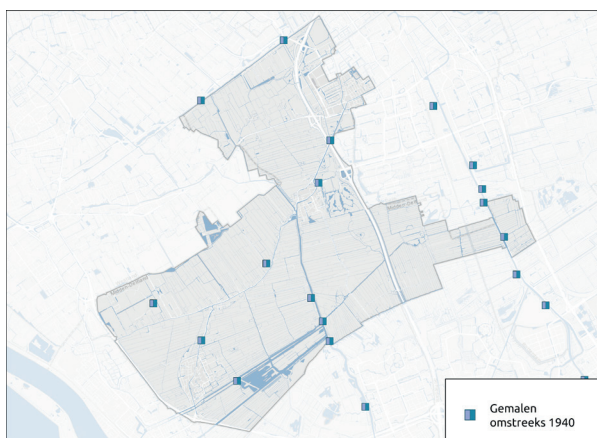
Afbeelding 4.8 - Een goed voorbeeld van het verbeterde waterbeheer is de manier waarop dijken werden onderhouden. Al sinds het einde van de middeleeuwen waren inwoners, en niet het bestuur, verantwoordelijk voor het onderhoud van de grote dijken zoals de Maasdijk. De dijk werd opgedeeld in stukken die aansloten op de breedte van de percelen erachter. De eigenaren en gebruikers van die percelen moesten zelf het bijbehorende dijkdeel onderhouden. De grenzen tussen de stukken werden gemarkeerd met zogenaamde hoefslagpalen. Vanaf 1921 veranderde dit. Het Hoogheemraadschap van Delfland kreeg toen het hele gebied van Midden-Delfland en de Schieboezem in beheer. Daarmee kwam er een einde aan de versnipperde onderhoudsplicht. Er kwam ook meer samenhang in het waterbeheer, omdat zowel de polders als de boezems nu onder één bestuur vielen.

Plassen.⁶⁵ Binnen het gebied van Midden-Delfland bleef dergelijke turfwinning geruime tijd buiten beschouwing, doordat de veengronden hier veel klei bevatten. Alleen in de Woudse Polder heeft dit plaatsgevonden, nadat verscheidene grondeigenaren in 1801 een vergunning hadden aangevraagd voor het vervenen van enkele percelen laaggelegen hooi- en weiland.

Om de landbouwgronden voor verdere achteruitgang te behoeden, vroeg ook het waterbeheer om innovatieve oplossingen. De traditionele poldermolens waren afhankelijk van windkracht en konden niet altijd voldoende capaciteit leveren. Met de introductie van stoomgemalen werd de gewenste innovatie gevonden. Door gebruik te maken van een scheprad of vijzel die op stoom (en later op diesel of elektriciteit) draaide, kon het waterpeil in de polders ongeacht de weersomstandigheden op niveau worden gehouden. Voor zowel de landbouw als de scheepvaart was deze ontwikkeling cruciaal. De meeste poldermolens in Midden-Delfland zijn tussen 1860 en 1890 vervangen door stoomgemalen.⁶⁶

Verandering van transport en boerenbedrijf

Hoewel de tuinbouw in opkomst was en daarmee het aanblik in het landschap pleksgewijs veranderde, bleef een groot deel van Midden-Delfland in gebruik voor de melkveehouderij. Zuivelproducten werden aanvankelijk op de boerderij zelf geproduceerd en per schuit naar de markt gebracht. Door strengere kwaliteitseisen werd dit proces echter steeds moeilijker voor kleine boeren.⁶⁷ De benodigde investeringen waren enkel rendabel op de grotere landbouwbedrijven. Coöperatieve zuivelfabrieken boden een oplossing: boeren leverden hun melk aan de fabriek, waar het werd verwerkt en naar de markt werd gedistribueerd. Naast boter en kaas werd de rauwe melk ook verwerkt tot consumptiemelk.

Afbeelding 4.9 - Vergelijking tussen het aantal poldermolens in Midden-Delfland tot en met de negentiende eeuw (boven) en hun vervangende stoomgemalen omstreeks 1940 (onder). Door een verbeterde capaciteit waren er aanzienlijk minder installaties nodig om de waterstand op peil te brengen.

Afbeelding 4.10 - Op perceelsniveau zorgden kleine weidemolens, Bosmanmolentjes, voor een geautomatiseerde afwatering bij hoge waterstanden. Verspreid over Midden-Delfland zijn nog talloze van dit soort molentjes te vinden.

Tussen 1800 en 1950 verbeterden de stad-landverbindingen in Midden-Delfland ingrijpend. Waar vervoer eerst vooral via waterwegen en trekschuiten verliep, zorgden spoorlijnen, stoomtrams en verharde wegen voor snellere verbindingen. Het gehele vervoersnet maakte in deze periode en ontwikkeling door tot een modern en efficiënt systeem. De aanleg van de spoorlijnen tussen Delft, Maassluis en Hoek van Holland maakten het mogelijk om land- en tuinbouwproducten veel sneller naar veilingen en steden te vervoeren. Deze verbindingen zorgden er tevens voor dat de omliggende steden nog beter bereikbaar waren voor de inwoners van de dorpen in Midden-Delfland. Het reizen was niet langer enkel bestemd voor de gegoede burger, maar werd bereikbaar voor iedereen. Dit zorgde voor een verschuiving in de onderlinge verhouding. Het land stond niet meer enkel tot dienst van de stad, maar ook omgekeerd.

Waar het boerenleven in Midden-Delfland in de voorgaande eeuwen nog volledig op de traditionele melkveehouderij was gericht, zorgden nieuwe economische ontwikkelingen vanaf de negentiende eeuw voor een drastische verandering. Door een groeiende vraag naar groenten uit binnen- en buitenland en de aanwezigheid van geschikte gronden, breidde de tuinbouw zich met name ten westen van Delft sterk uit. Den Hoorn werd een tuindersdorp, waar talrijke rijtjeswoningen voor de gezinnen van de tuinersknechten werden gebouwd. Ook op de melkveebedrijven was een verandering zichtbaar. Door technologische voortuitgang kon men veel efficiënter en daarmee meer zuivelproducten produceren, wat de economische positie van de boeren versterkte. Men kreeg meer toegang tot de markt, waardoor de boeren ook betere prijzen voor hun producten ontvingen. Tegelijkertijd zorgden deze ontwikkelingen ervoor dat boerenbedrijven zich moesten aanpassen. Schaalvergroting werd noodzakelijk en veel traditionele elementen, zoals eendenkooien, geriefhoutbosjes en melkinrichtingen, verdwenen uit het landschap om plaats te maken voor efficiëntere landbouw. Dit bracht ook financiële druk mee, waardoor kleine boeren het aanvankelijk moeilijk kregen om het boven water te houden. Toch lukte het veel boeren in deze periode om de basis te leggen voor het moderne agrarische bedrijf, waarbij snelheid en bereikbaarheid onmisbare factoren waren geworden.

Afbeelding 4.11 - Kunstschilder Willem Roelofs werkte vanaf de jaren '50 van de negentiende eeuw veel in de polders nabij Abcoude. Hij maakte er onder meer dit werk in 1870 van een poldermolen langs een van de vele watergangen (bron: gemeentemuseum Den Haag).

De zuivelfabrieken lagen in de omliggende steden als Vlaardingen, Delft, Den Haag en Rotterdam, al heeft er enige tijd een zuivelfabriek in Maasland en Den Hoorn gestaan. In 1925 moest de fabriek in Maasland echter noodgedwongen zijn deuren sluiten, de concurrentie van de omliggende steden was te groot.

Het verdwijnen van groene landschapselementen

De ontwikkelingen in de melkveehouderij had ook zijn weerslag op het boeren-erf. Door het uitbesteden van de zuivelverwerking aan de fabrieken, waren kenmerkende bouwwerken als karnmolens niet meer noodzakelijk.⁶⁸ Daarnaast verdween een aantal eendenkooien en geriefhoutbosjes in deze periode uit het landschap. De eendenkooien hadden te lijden onder de toegenomen lawaai in het gebied, waardoor de eendenvangst terugliep en het voor de pachters niet meer rendabel was om de kooien te onderhouden. De functie van de eendenkooien verviel, waarna de waterplas en omliggende kooibos in feite storende elementen werden voor de melkveehouderij.⁶⁹ Dit gold ook voor het Zouteveense Meer, een overblijfsel uit de middeleeuwen aan de Slinksloot. Door de verhoogde capaciteit van de stoomgemalen konden de natste locaties nu ook eenvoudiger worden omgezet in landbouwgrond. Veel geriefhoutbosjes trof eenzelfde lot als de eendenkooien. Waar ze voorheen van belang waren voor houtoogst in de vorm van brandhout of gereedschap, bestonden er inmiddels efficiëntere alternatieven. Toch is een aantal geriefhoutbosjes in het landschap bewaard gebleven als overblijfsel van vroegere tijden.⁷⁰ De koebochten – een met boomgroepen of geriefhout omgeven stuk grond aan de rand van een weiland om de koeien te melken – zijn vrijwel allemaal verdwenen, evenals veel van de knotwilgen langs sloten in de polders.

De opkomst van gemotoriseerd vervoer

De omslag naar fabrieksproductie bracht ook toevoegingen aan het boeren-erf in de vorm van melkhuisjes. Deze kleine houten bijgebouwen, typisch voor Midden-Delfland, werden voorzien van een koelbak en gebruikt om de gevulde melkbussen te bewaren.⁷¹ Net als bij de overige producten die naar de markt werden gebracht, werd ook de melk per schuit aangevoerd. Door de boer zelf of via één van de vele schippers die wat extra bijverdienden met goederenvervoer. De introductie van vrachtauto's na de Eerste Wereldoorlog zorgde voor een revolutie in het transport. Tuinders en handelaren kozen steeds vaker voor vrachtwagens in plaats van schuiten, vanwege hun hogere snelheid en flexibiliteit.

De invloed van het gemotoriseerd verkeer was misschien wel het sterkst in het personenvervoer. Want hoewel het personenvervoer per stoomtram in Midden-Delfland slechts iets meer dan een decennium bestond, won de autobus vanaf het midden van de jaren twintig snel aan populariteit als vervoersmiddel. De Westlandse Stoomtramweg Maatschappij besloot daarop ook zelf autobussen aan te schaffen en deze dienst aan te bieden, onder meer op het traject Delft-Maassluis. Vanaf 1925 werden de eerste stoomtramlijnen opgeheven en vervangen door autobussen. In 1932 werd het personenvervoer per tram volledig stopgezet. Al bleef de stoomlocomotief, later vervangen door een diesellocomotief, nog tot de jaren zestig in gebruik voor goederenvervoer, vooral naar Duitsland. Het gebruik van de trekschuit kwam na de intrede van vrachtauto's wel helemaal te vervallen. Het tramstation in Schipluiden - samen met de trambrug inmiddels een rijksmonument - is behouden gebleven en is sinds 1989 een streekmuseum. Hier wordt aandacht besteed aan kasteel Keenenburg en het vervoer per rail en over water. Ook zijn er wisselende exposities over lokale en regionale onderwerpen.⁷²

Afbeelding 4.12 - In de loop van de negentiende en twintigste eeuw zijn veel historische groenstructuren uit het landschap verdwenen, omdat ze hun functie verloren. Op verschillende plaatsen in Midden-Delfland wordt gewerkt aan het herstellen van landschapselementen, zoals hier aan de Oostveenseweg. De rijen met knotwilgen en de geriefbosjes worden door de Stichting Midden-Delfland is Mensenwerk opgeknapt en onderhouden.

Crisis en oorlogsjaren

Eerder in dit hoofdstuk werd de enorme groei van het tuinbouwgebied rondom Den Hoorn al toegelicht, wat onder meer leidde tot de verplaatsing van de Delftsche Groentenveiling. Den Hoorn was daarmee niet het enige veilingterrein in de regio; het Westland had maar liefst dertien locaties, waaronder ook één in Maasland.⁷³ Al deze terreinen waren per spoor bereikbaar, waar de goederen werden ingeladen en vervolgens naar het buitenland werden vervoerd. Maar al snel kreeg de landbouw een zware klap te verwerken. De beurskrach van 1929 leidde tot een wereldwijde landbouwcrisis. Veel landen sloten hun grenzen voor buitenlandse producten, waardoor de Nederlandse markt overspoeld raakte met onverkochte groenten en fruit. Hoewel de sector zich aan het einde van de jaren '30 enigszins herstelde, bracht de Duitse bezetting nieuwe uitdagingen met zich mee. In de eerste oorlogsjaren stegen de inkomsten van de

Afbeelding 4.13 - Het voormalige tramstation van Schipluiden.
Foto: Jacques Moerman.

veilingen aanvankelijk, doordat veel van de overschotten rechtstreeks in Duitsland afgezet konden worden.⁷⁴ Al snel bleek echter dat dit niet bij de overschotten zou blijven en het merendeel van de gehele productie verplicht naar Duitsland moest worden gestuurd. De landbouwers waren door de Duitsers gebonden aan vaste verkoopprijzen, waardoor zij niet konden profiteren van toegenomen marktprijzen.

Sporen van de Atlantikwall

Meer specifiek voor het Westland kwam er nog een extra belemmering tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hoek van Holland werd als strategische locatie namelijk uitgeroepen tot Festung, wat betekende dat het gebied koste wat het kost verdedigd moest worden. Twee anti-tankgrachten sneden dwars door het tuinbouwgebied en in de wijde omgeving werden verdedigingswerken als bunkers en afweergeschut aangelegd.⁷⁵ Hoewel de zwaarste verdedigingswerken in de directe nabijheid van Hoek van Holland lagen, strekte de verdediging zich uit tot Maassluis, Schipluiden en 't Woudt. Aan het einde van de oorlog kwam daar nog een verdedigingstactiek bij die we kennen uit de Tachtigjarige Oorlog, namelijk het onder water zetten van de polders (inundatie). Zo verdwenen onder meer de Woudse Polder, de Klaas Engelbrechtspolder en enkele polders tussen de Vlaardingervaart en de Schie tijdelijk onder water.⁷⁶ Na de oorlog verdwenen veel sporen van deze verdedigingswerken uit het landschap. Toch herinneren enkele bunkers en fundamenteën bij Schipluiden nog aan deze turbulente periode.

Afbeelding 4.14 (boven) - Ten noorden van Schipluiden lag Widerstandsnest 90L, bestaande uit enkele bunkers en een zendmast. Van de zendmast zijn enkel nog de funderingen aanwezig, maar de bunkers zijn nog duidelijk zichtbaar in het landschap. ((fotograaf Donald Harteveld, wordt nog vervangen met eigen exemplaar).

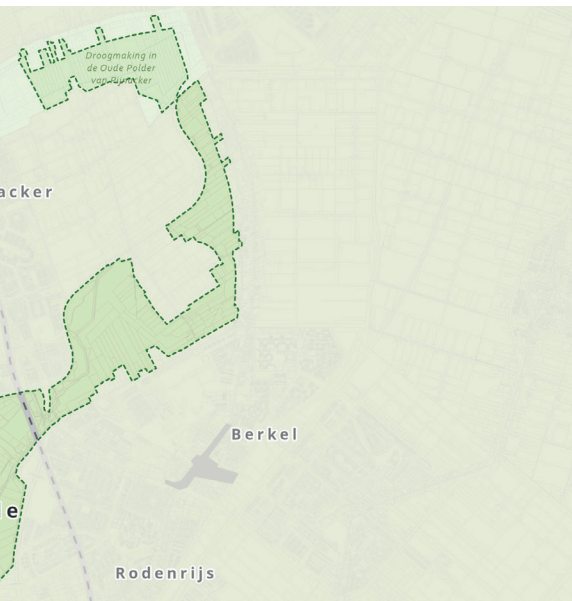

Afbeelding 4.15 (midden) - Op vrijdag 10 mei 1940 begonnen de Duitse troepen met hun offensief om Delft in te nemen. Vliegtuigen volgeladen met zwaarbewapende parachutisten vlogen over Midden-Delfland, waarbij één van de vliegtuigen een noodlanding moest maken bij 't Woudt. Een Duitser kwam hierbij om het leven (Bron: museum Tramstation Schipluiden).

Afbeelding 4.16 (onder) - In een brede strook rondom Hoek van Holland werden tijdens de Tweede Wereldoorlog vele tientallen zogenaamde Widerstandsnesten (grijs) aangelegd, elk bestaande uit een aantal bunkers of afweergeschut. Ook ten noorden van Schipluiden en in de omgeving van 't Woudt lagen verscheidene Widerstandsnesten, bedoeld om de strategische verbinding van de Zweth en naar Wateringen te verdedigen. Alleen bij Schipluiden zijn hier nog relictten van terug te vinden, zoals de fundamenteën van een zendmast en enkele zogenaamde Tobruks. (Bron: Atlantikwall-Museum).

Wat is er te zien?

- Molens
- Bosmanmolentjes
- Gemalen
- Rijksstraatwegen
- Spoorlijnen
- Tramwegen
- Trambrug
- Melkfabriek
- Ambachtspanden
- Boerderijen
- Tuindersschoorsteen

- Veilingsterrein
- Gerief- en hakhoutbosjes
- Relicten Tweede Wereldoorlog

Begrenzing

- Gemeente Midden-Delfland
- Bijzonder Provinciaal Landschap

Landschap rond 1950

- Water
- Polders
- Steden en dorpen
- Droogmakerijen

Hoofdstuk 4 - 1800 tot 1950

Wat is er nog te zien uit deze periode?

Spoor- en tramwegen

Met de komst van de industrialisatie kreeg het vervoersnetwerk een sterke impuls. Tussen Rotterdam en respectievelijk Delft en Hoek van Holland werden spoorwegen aangelegd en veel van de dorpen in Midden-Delfland kregen een tramverbinding. Hoewel de tramrails is verdwenen zijn de hiervoor aangelegde kaden nog grotendeels intact gebleven, net als het station van Schipluiden.

Geriefhoutbosjes

In de nabijheid van de boerenerven waren altijd wel kleine bosjes te vinden. Ze werden gebruikt als hakhoutbos voor dagelijks gebruik op en rondom de boerderij en zijn vaak nog herkenbaar door de oude hakhoutstoven.

Gemalen

Gedurende de negentiende en twintigste eeuw zijn veel poldermolens vervangen door een veel krachtiger gemaal. Hiermee kon het waterpeil in de polders voor een groter gebied beter gereguleerd worden, waardoor er minder gemalen nodig waren.

Relicten Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog is van grote invloed geweest op het leven in Midden-Delfland, maar er zijn nog maar weinig tastbare overblijfselen over. Bij Schipluiden resteren nog enkele bunkers en fundamenten van een zendmast, behorend bij de Duitse verdediging van Hoek van Holland.

Verder lezen over deze periode

Abrahamse, van der Zee & Kosian 2016. Atlas van de Schie. 2500 jaar werken aan land en water.

IJsselstijn & van Mil, 2016. Atlas van het Westland. 10.000 jaar ruimtelijke ontwikkeling.

Lintsen et al. 1992. Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel 1: Techniek en modernisering. Landbouw en voeding, Walburg press Zutphen.

Van Lith 2012. Rook waait over het Westland. De Westlandse stoomtram, het Delflandspoor en de Westlanders 1881-1970.

Midden-Delfland Vereniging 2018. Knotwilgen en andere kanjers. Bijzondere bomen in Midden-Delfland.

Moerman 2012. 't Woudt. De rijke geschiedenis van het kleinste dorp van Nederland.

Van Ooststroom 1989. Boerenerven in Midden-Delfland. Een blik in het verleden. Reconstructie Midden-Delfland.

Spinnewijn 1995. Schipluiden Den Hoorn 1940-1945.

Wijsbek, Kooij & van Immerseel 2019. Kassen in Nederland 1650-1950. Studie over de geschiedenis, de ontwikkeling en het behoud van plantenkassen. Stichting In Arcadië, Amersfoort.

Woud van der A. 2010. Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848.

Van der Woud 2020. Het landschap, de mensen. Nederland 1850-1940.

A vertical photograph on the left side of the page shows a misty landscape. In the foreground, there is a body of water reflecting the light. In the middle ground, a city skyline is visible through the haze, with several buildings of varying heights. The sky is a pale, hazy blue.

Hoofdstuk 5

Een gebied onder druk

1950-heden

Na de Tweede Wereldoorlog werd de Nederlandse ruimtelijke ordening sterk beïnvloed door economische groei en woningbouw. Vanuit alle hoeken werd aan het agrarische landschap van Midden-Delfland geknabbeld, dat daarmee steeds verder in omvang afnam. Als antwoord werd Midden-Delfland in 1958 aangewezen als Rijksbufferzone om het open landschap te beschermen tegen aanhoudende stadsuitbreiding. In de decennia daarna werd de randen van het gebied geleidelijk ingericht als recreatief uitloopgebied, terwijl ook de ecologische waarden werden bevorderd door de inrichting van natuurgebieden en de toepassing van weidevogelbeheer. Maar ondanks de bescherming bleef het gebied onder druk staan. De aanleg van de A4 zorgde voor veel controverse en in 2011 verdween de landelijke beschermingsstatus zelfs geheel. Inmiddels is een groot deel van het open landschap binnen de metropoolregio aangewezen als Bijzonder Provinciaal Landschap, met als ontwikkelopdracht 'het sturen op kwaliteitsbehoud en het zoeken naar aansluiting op de stedelijke behoeftes'.

Een strijd om de ruimte

Na de verwoestende impact van de Tweede Wereldoorlog nam de Nederlandse overheid het voortouw in de wederopbouw. Met de slogan 'nooit meer honger' werd de agrarische sector een speerpunt. Niet alleen om de binnenlandse voedselvoorziening te garanderen, maar ook als stimulans voor de export en economische groei. Er werd sterk ingezet op schaalvergroting, infrastructuur en technologische vooruitgang. Tegelijkertijd kregen steden en industrieën de ruimte om uit te breiden. Dit leidde echter tot een onbedoeld neveneffect: steden groeiden naar elkaar toe. De angst bestond dat Rotterdam en Delft op den duur één stedelijk gebied zouden vormen, terwijl het Westland -cruciaal voor de tuinbouwexport- kampte met ruimtegebrek.⁷⁷ Het open weidelandschap van Midden-Delfland kwam steeds verder onder druk te staan door de groeiende vraag naar grond voor woningbouw, bedrijvigheid en tuinbouw.

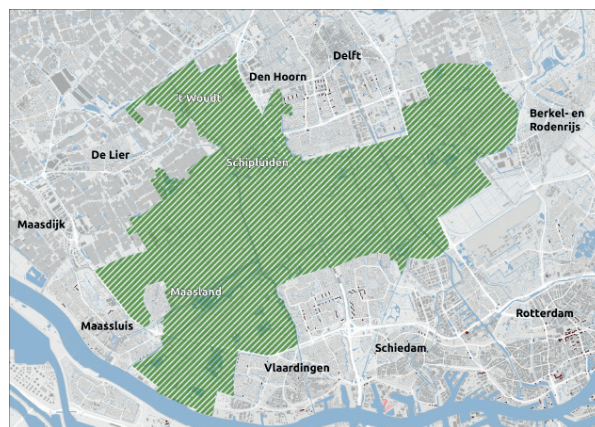
Midden-Delfland als groene bufferzone

Een grootschalig onderzoek in de jaren '50 naar de ruimtelijke ontwikkeling in de Randstad bevestigde dat het agrarische landschap van Midden-Delfland onder directe bedreiging stond. Als er niet werd ingegrepen zou het gebied zich ontwikkelen als een grote metropool zoals Londen en Parijs, met destijds nog veel gebrek aan groene ruimte of recreatiegebieden. Dit onderzoek, in opdracht van de Rijksdienst voor het Nationale Plan, benadrukte het belang van open agrarische gebieden als tegenwicht tegen de oprukkende verstedelijking.⁷⁸ Midden-Delfland werd daarom in 1958, samen met Spaarnwoude bij Haarlem, aangewezen als beschermde bufferzone. Vanaf 1963 werd deze bescherming hernoemd als Rijksbufferzone en werd een deel ervan bestempeld als Groene Ster. Hierdoor bleef het gebied

ge vrijwaard van grootschalige stedelijke uitbreiding, terwijl het door de aanleg van wandel- en fietsroutes zoveel mogelijk werd ingericht als recreatief gebied voor stadsbewoners uit de directe omgeving. Er werd zelfs al geopperd om grote stukken grond in het gebied te ontgraven en deze gebieden om te vormen tot parkachtige recreatiegebieden met veel open water.⁷⁹

Het streekplan Westland

Ondertussen ging de planvorming in het gebied gewoon verder. Om de grote ruimtevraag beter te coördineren, werden streekplannen ontwikkeld. In het Streekplan Westland uit 1965 werden de eerste contouren van het huidige landschap geschetst. In lijn met de Rijksbufferzone werd slechts beperkt ruimte toegekend aan de uitbreiding van de glastuinbouw en woningbouw. Het grootste deel van Midden-Delfland bleef agrarisch gebied.⁸⁰ Tegelijkertijd werd er rekening

Afbeelding 5.2 - De contouren van de Rijksbufferzone Midden-Delfland zoals deze in 1963 is vastgesteld, geprojecteerd op de topografische kaart omstreeks 1970.

gehouden met een toenemende behoefte aan recreatie in een natuurlijke omgeving, met voorzieningen gericht op zowel extensieve (wandelen, fietsen) als intensieve (sport, horeca) vormen van recreatie.

De reconstructie van Midden-Delfland

Al snel bleek dat de landelijke uitstraling van Midden-Delfland inderdaad een grote aantrekkingskracht had op de recreant. Veel stedelingen trokken erop uit om de polders rondom de steden te verkennen. De aanwezige paden werden echter minder gebruikt dan verwacht. Zonder recreatieve voorzieningen bood het polderlandschap te weinig vertier. Dit werd wel gevonden in de vele vaarten en vlieten in het gebied, waar met name in de warmere maanden veel waterrecreatie was.⁸¹ Vanuit ecologisch perspectief leidde dit tot enige verontwaardiging. De kenmerkende oeverbeplanting, die in het Streekplan nog als één van de schoonheden van het landschap werd gezien, had sterk te lijden onder de vele zwemmers en bootjes.⁸² Ook bij de boeren in het gebied was de situatie nog verre van ideaal. Veel landbouwpercelen lagen versnipperd, waren slecht bereikbaar of waren zelfs geheel onrendabel geworden. De waterhuishouding liet met de sterk toegenomen glastuinbouw ook te wensen over, aangezien grote hoeveelheden water werden afgetapt om de groenten te bewateren. Een (vrijwillige) ruilverkaveling zou een deel van de problemen kunnen oplossen. Dit zou echter meerdere decennia in beslag nemen en er was enige argwaan onder de (boeren) bevolking dat de industrie en steden ondertussen alsnog zouden oprukken. En daarmee was de problematiek rondom de recreatievoorzieningen nog niet weggenomen.

De Reconstructiewet van 1977, voortkomend uit de Derde Nota Ruimtelijke Ordening, bood uitkomst. Naast landbouw en woningbouw kregen ook ecologie, recreatie en cultuurhistorie een plek in de planvorming (zie afbeelding 5.5 op pagina 93).⁸³ Zo werd het onder meer mogelijk om zones specifiek voor natuur, landbouw of recreatie aan te wijzen. Dit gaf de provincie en betrokken gemeenten de gelegenheid om grote stukken land aan de randen van de steden in te richten voor recreatie. Midden-Delfland werd als eerste gebied aangewezen voor herinrichting onder deze Reconstructiewet en fungeerde als oefengebied voor de latere Landinrichtingswet. Midden-Delfland kan daarmee worden gezien als voorloper van de landinrichtingsprojecten in Nederland.⁸⁴

Het gebied werd opgedeeld in drie deelgebieden – Lickebaert, Gaag en Abtswoude – met afzonderlijke inrichtingsplannen. Voorafgaand werd een natuurwetenschappelijke commissie gevraagd om advies te geven over de waarden van het gebied. Zij concludeerden onder andere dat Midden-Delfland van bijzondere betekenis is door de grote variatie aan reliëf, profielopbouw en hoge grondwaterstand.⁸⁵ In tegenstelling tot vele andere locaties had de modernisering van de landbouw in Midden-Delfland, zoals schaalvergroting en egalisering van de bodem, nog geen grote vlucht genomen. Hierdoor waren veel historische boerderijlinten en de aardkundig waardevolle kreekruigen nog gaaf in het landschap aanwezig. In 1977 leidde de planvorming tot de oprichting van de Midden-Delfland Vereniging. Daarmee zetten boeren en burgers zich met elkaar in Midden-Delfland te beschermen. Onder meer door actief deel te nemen aan de Reconstructiecommissie en haar werkgroepen.

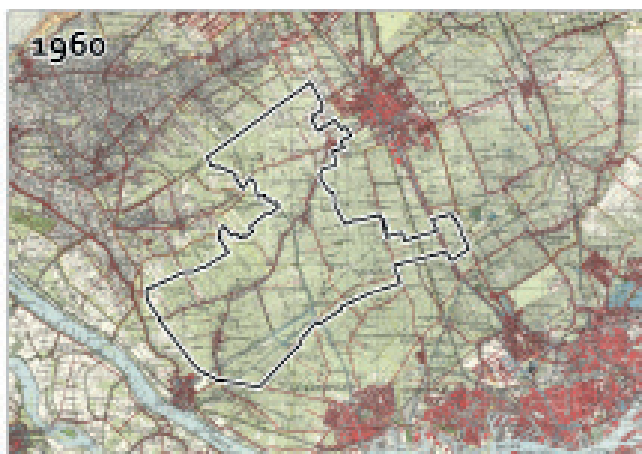
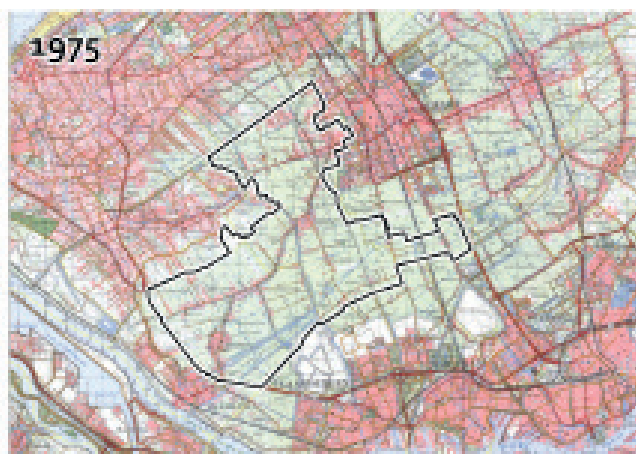
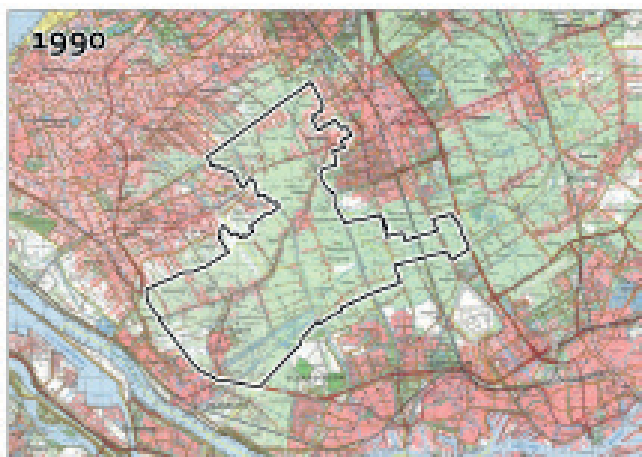
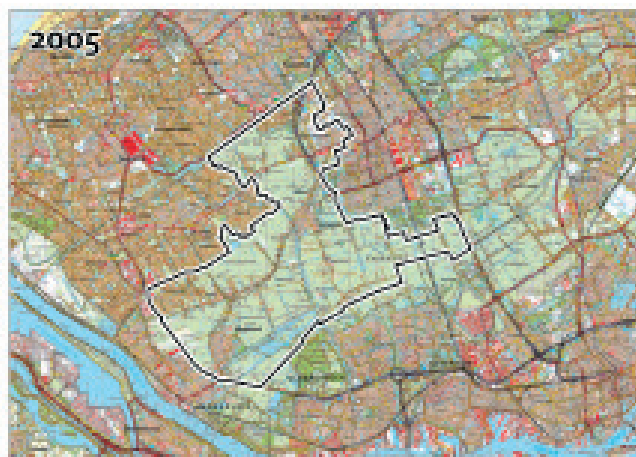
Het verdwijnen van de Delftsche Groentenveiling

Decennialang was de Delftsche Groentenveiling een begrip in Den Hoorn. Van 1921 tot 1963 was het een komen en gaan van schuiten, handelaren en keurmeesters. Met name na de Tweede Wereldoorlog nam de tuinbouw weer een grote vlucht en raakte het veilingterrein te klein om de ontwikkelingen te kunnen bijhouden. De aanwezige havens voor de schuiten werden in de jaren '60 al gedempt omwille van de overstap op vrachtauto's. In 1963 besloot de Delftsche Groentenveiling te fuseren met de Veiling in Westerlee en verplaatste het terrein zich naar De Lier. Daar kreeg het de nieuwe naam Veiling Delft-Westerlee.

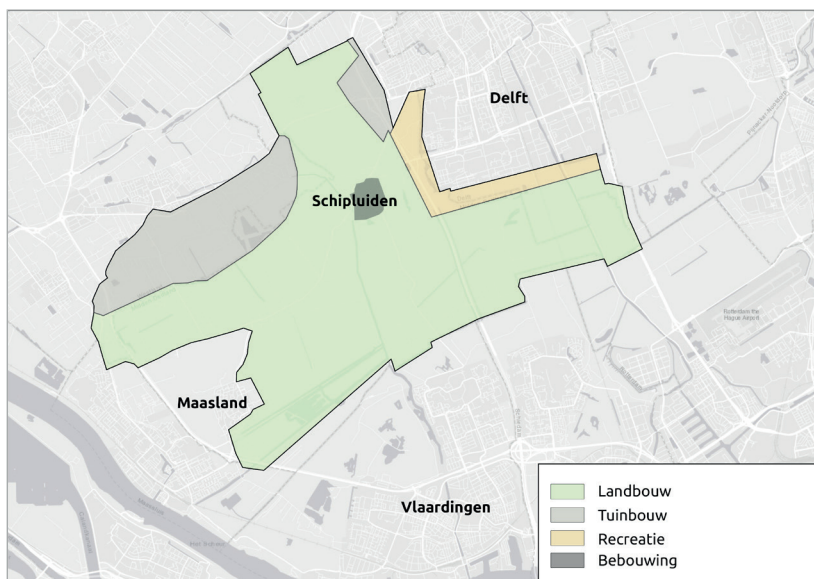
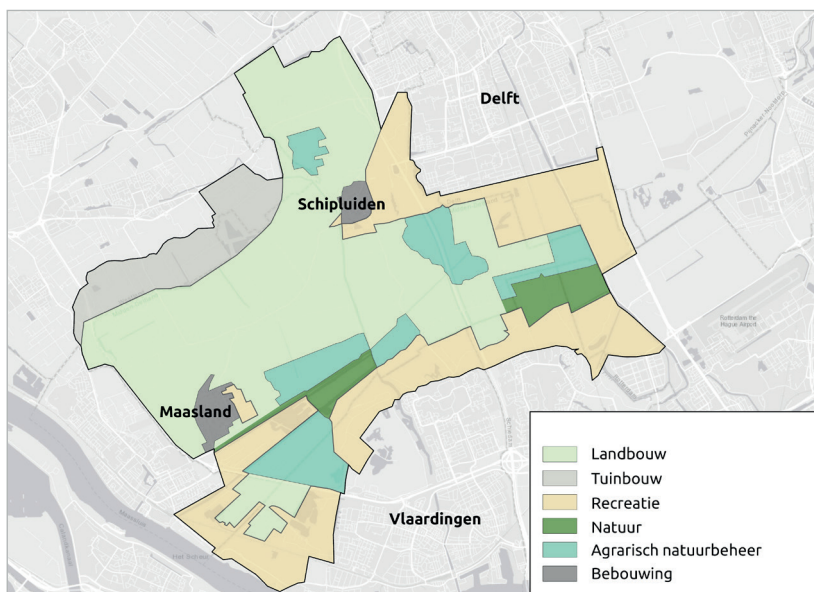
Het eens zo bedrijvige veilingterrein in Den Hoorn werd in 1995 herontwikkeld tot een levendige, groene en sociaal betrokken woonwijk met de naam Oude Veiling. In de ruimtelijke indeling is het oorspronkelijke van de patroon van de haven nog herkenbaar. Ook de straatnamen refereren aan het veilingverleden.

Veeteelt	1972	1980
Totaal oppervlakte agrarische grond	5079	4813
Aantal rundveebedrijven	235	173
Bedrijfs grootte (in hectare)	16,8	19,9
Percentage grond in eigen gebruik	78	71
Gemiddeld aantal stuks melkvee	32	46
Tuinbouw		
Aandeel tuinbouw in totale agrarische productie	63	70
Glasareaal per bedrijf	7600	>10000

Afbeelding 5.3 - Bij het Reconstructieplan is een vergelijking opgenomen tussen de agrarische situatie tussen 1972 en 1980. Hierin wordt de neergaande trend van het aantal beschikbare agrarische grond direct duidelijk, net als de teruggang van het aantal bedrijven. Tegelijkertijd is er juist een sterke stijging in de tuinbouw te zien, waarbij in 1980 zelfs 70% van de totale agrarische productie afkomstig was uit het tuinbouwgebied. Alleen middelgrote en grote rundveebedrijven wisten zich te handhaven, wat geïllustreerd wordt door een stijging van het gemiddeld aantal stuks melkvee per bedrijf en de gemiddelde bedrijfs grootte in hectare. De kleinere bedrijven waren niet meer levensvatbaar en hadden ook veelal geen opvolger. De nijpende situatie werd extra duidelijk doordat men in het Reconstructieplan schetste dat rundveebedrijven een veestapel van circa 70 koeien nodig had om toekomstbestendig te blijven, wat neerkwam op een gemiddelde bedrijfs grootte van circa 25 hectare. Door kavelvergroting, meer grond dicht bij de boerderij en een algehele betere ontsluiting werd geprobeerd dit te bereiken.

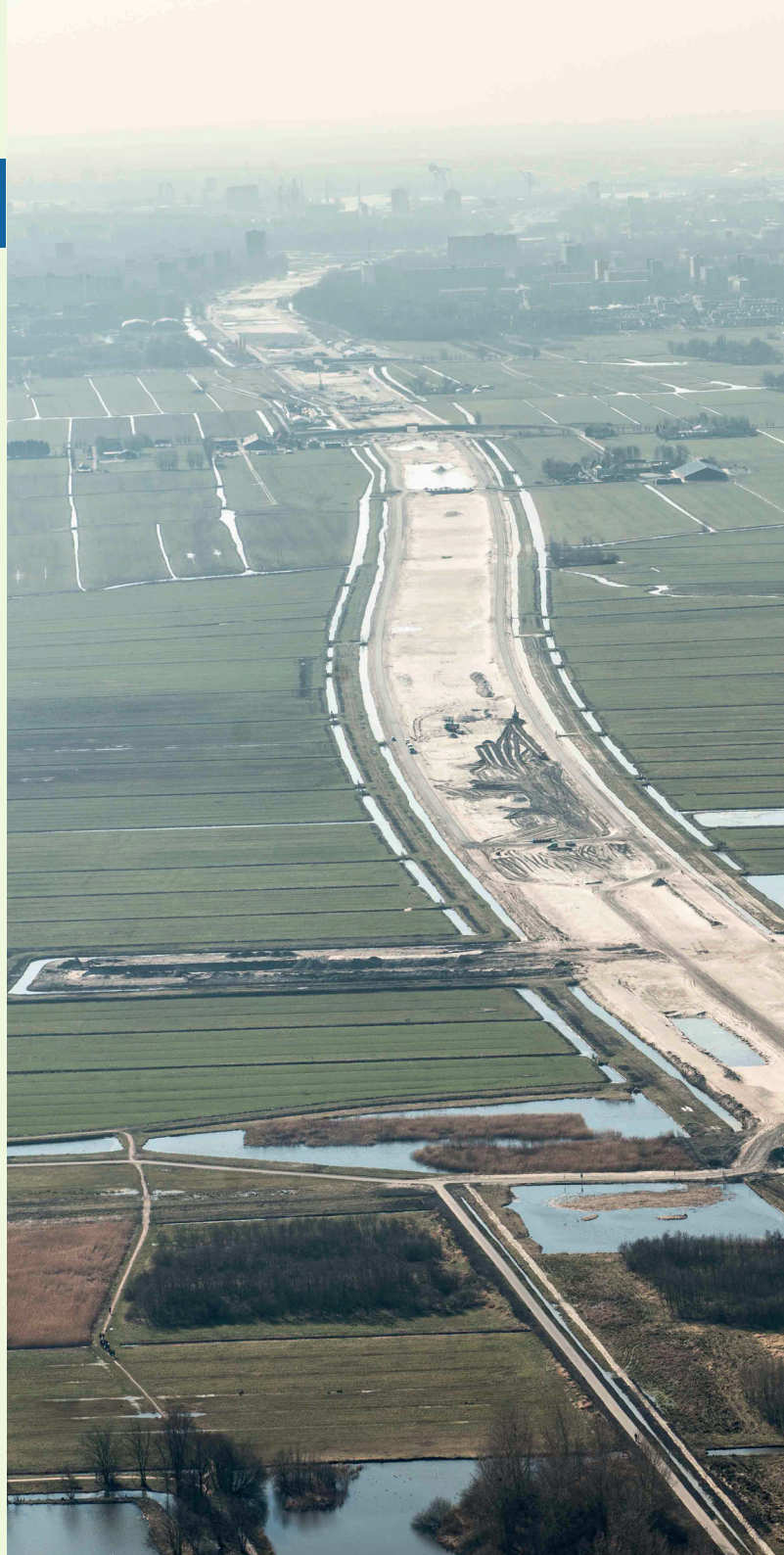
Afbeelding 5.4 - Na de Tweede Wereldoorlog nam het gevecht om de ruimte in en rondom Midden-Delfland sterk toe. Het vanouds groene en open landbouwgebied werd in rap tempo vanuit verschillende richtingen geleidelijk opgeslokt door opgaande woningbouw, industrieterreinen en glastuinbouw.

Afbeelding 5.5 - Kaartvergelijking tussen de zonering van het Streekplan Westland uit 1965 (boven) en het Reconstructieplan uit de jaren '80. Waar in het streekplan nog enkel ruimte was voor een smalle zone aan recreatie ten zuiden van Delft, bleek de recreatiebehoefte begin jaren '80 veel sterker dan werd aangenomen. Door de aanleg van nieuwe recreatiezones diende deze recreatie aan de randen te worden opgevangen. Ook werden er specifiek gebieden aangewezen als natuurgebied of agrarisch natuurbeheer, met als doel de ecologische waarde van het gebied te bewaren en te versterken. Deze nieuwe vraag ging ten koste van het beschikbare areaal landbouwgrond.

Waar vroeger vooral functionele verbindingen voor landbouw en handel centraal stonden, is de binding tussen stad en het omliggende platteland gedurende de twintigste eeuw steeds verder afgevlakt. De wereldmarkt en vrije handel maakten de levering van landbouwproducten van elders veel eenvoudiger, waardoor het agrarische gebied steeds meer als te benutten ruimte werd gezien. Het verdwijnen van de Harnaschpolder en (delen van) Den Hoorn ten behoeve van uitbreiding van Delft is hier het meest schrijnende voorbeeld van. De verhouding tussen stad en land kwam meer te liggen op het vinden van ontspanning in een druk leven. Waar in de vooroorlogse periode vooral de gegoede burger een ritje maakte in het buitengebied, al dan niet naar de vele buitenplaatsen, zwermen nu grote groepen recreanten uit over de polders. Bereikbaarheid en recreatieve mogelijkheden zoals fietsroutes en wandelpaden kregen meer prioriteit om inwoners van omliggende steden betere toegang te geven tot het landschap. Oude kerkenpaden werden hergebruikt als nieuwe wandelroutes dwars door de polder en het voormalige tramtracé werd omgevormd tot fietsroute. Wederom staat het agrarische landschap van Midden-Delfland in dienst van de stad, maar dan als plek van vertier en ontspanning, in de vorm van bijvoorbeeld recreatieplassen en landschapsparken.

Afbeelding 5.6 - Al in 1968 werd er begonnen met de aanleg van een zandlichaam voor de komst van de latere A4. Onder meer door de vele protesten zou het echter nog decennia duren voordat de snelweg ook daadwerkelijk voltooid was: al die tijd werd het polderlandschap doorsneden door een gele muur van zand. Bron: Beeldbank Rijkswaterstaat.

Na de Tweede Wereldoorlog lag de nadruk in het agrarische landschap nog sterker dan voorheen op schaalvergroting en modernisering, aangejaagd door de groeiende voedselvraag. Boeren werden gestimuleerd hun bedrijven efficiënter te maken, maar tegelijkertijd kwam het agrarisch landschap steeds meer onder druk te staan door oprukkende stedenbouw, glastuinbouw en infrastructuur. Mede door ingrijpen vanuit het Rijk kon de agrarische sector in Midden-Delfland veilig worden gesteld, al zouden natuurbeheer en recreatie een steeds grotere rol gaan vervullen. Verscheidene boerenbedrijven hebben een camping of B&B als neventak opgezet. Daarnaast hebben veel boeren agrarisch natuurbeheer in hun bedrijfsvoering opgenomen, met speciale aandacht voor weidevogels en landschapsbehoud. Inmiddels heeft een groot deel van de boeren kleinschalige kringlooplandbouw omarmd, om zo nog meer zorg te kunnen dragen voor het landschap. De boeren in Midden-Delfland zijn zo van traditionele voedselproducenten veranderd in hoeders van een uniek cultuurlandschap.

Natuurreservaten en agrarisch natuurbeheer

Ook werd er gekeken naar de ecologische betekenis van het gebied. Door modernisering in de landbouw bleken natuurwaarden en landbouw inmiddels niet meer automatisch hand in hand te gaan. Met name weidevogels, maar ook enkele kwetsbare vegetatietypen, werden hier flink de dupe van. Om dit te ondervangen, werden zogenaamde beheersgebieden en reservaten ingesteld. In beheersgebieden bleven boeren actief, maar met een focus op natuur- en landschapsbeheer, ook wel agrarisch natuurbeheer genoemd. In de reservaten daarentegen was regulier agrarisch gebruik niet meer toegestaan. Hier werd het beheer overgenomen door natuurbeschermingsorganisaties zoals Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer en kreeg de locatie een bestemming als natuurgebied. Onder meer de eerder verworven terreinen van Natuurmonumenten werden als dergelijk reservaat bestempeld.

In het advies van de natuurwetenschappelijke commissie werd in het bijzonder aandacht geschonken aan het hoge aantal weidevogels in Midden-Delfland. Terwijl populaties in de rest van Nederland terugliepen, bleken polders zoals de Noord-Kethelpolder en de Aalkeetbuitenpolder nog rijk aan grutto's, tureluurs en kieviten.⁸⁶ Deze gebieden werden dan ook bestempeld als nieuwe natuurgebieden. Staatsbosbeheer verkreeg het eigendom, al zijn grote delen in beheer gekomen bij Natuurmonumenten. Deze ontwikkeling betekende echter niet dat de zorg voor de weidevogels enkel bestemd was voor de natuurorganisaties. Sterker nog, door enkele betrokken lokale boeren werd in 1999 de agrarische natuervereniging Vockestaert opgericht. Zij maakten zich hard voor het behoud van de openheid en de natuurwaarden in het gebied, ten behoeve van de weidevogels. In de loop der tijd is de Agrarische Natuervereniging Vockestaert gegroeid, waarbij meer

dan de helft van de boeren in het gebied lid is geworden. Door hun inzet worden veel voorheen reguliere agrarische percelen nu beheerd volgens het principe van agrarisch natuurbeheer.⁸⁷ Ook gronden in beheer van Natuurmonumenten worden veelvuldig verpacht aan omliggende boeren die agrarisch natuurbeheer toepassen. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw werden meer natuurtechnische ingrepen, zoals het creeëren van plas-dras situaties in weilanden of laat in het jaar maaien, nog enkel door de natuurorganisaties in hun terreinen opgepakt, maar inmiddels zijn deze maatregelen ook steeds meer te zien op de particuliere agrarische gronden. Zo is in Midden-Delfland een sterke samenhang ontstaan tussen de lokale boeren en natuurorganisaties, met als resultaat dat plekken zoals de Klaas Engelbrechtspolder, de Duifpolder en de Commandeurspolder inmiddels rijk aan weidevogels zijn.

Recreatieve uitloopgebieden

Over het algemeen kan worden gesteld dat de landbouwgronden werden geclusterd in de kern van Midden-Delfland, waarmee het karakteristieke beeld van het open polderlandschap en de verspreide boerderijen op kreekruigen intact bleef. Aan de randen van dit agrarische landschap werden verscheidene percelen omgevormd tot natuurgebied. Om de druk op het centrale poldergebied te verminderen, werden op de grens tussen stad en land brede delen ingericht als groene recreatiezones. Een mooi voorbeeld hiervan is de Krabbepas in de Aalkeetbuitenpolder of de Foppeplas in de Foppenpolder. In beide gevallen zijn hier doelbewust waterpartijen gecreëerd op voormalig landbouwgrond, om tegemoet te komen aan de wens voor waterrecreatie en tegelijkertijd de vaarten en vlieten enigszins te ontzien.⁸⁸

Landschap onder druk: de aankoop van natuurterreinen

Het beeld van talrijke weidevogels en insecten in weelderig bloeiende graslanden was een beeld dat in de negentiende eeuw nog op veel weidegronden van toepassing was. Door schaalvergroting, kunstmest en een betere waterbeheersing veranderde dit beeld met name na de Tweede Wereldoorlog rigoureuus. Voor verscheidene natuurorganisaties, waaronder Natuurmonumenten, gaf dit de aanleiding om terreinen in eigendom te verkrijgen om deze omwille van hun ecologische waarden en landschapsschoon te bewaren voor de toekomst. In 1949 werden de Vlietlanden als eerste natuurgebied binnen Midden-Delfland aangekocht. Het boezemland kwam vrij nadat de boeren hier stopten met hooien vanwege de slechte bereikbaarheid en niet rendabele opbrengst. In de decennia erna werden aangrenzende percelen geleidelijk aangekocht tot het gehele terrein in eigendom werd verkregen. In 1971 volgde een tweede terrein in de vorm van de eendenkooi bij Schipluiden. Deze eendenkooi, die onder meer werd gezien als belangrijke toevluchtsoord voor enkele kwetsbare vogelsoorten, stond onder druk door de oprukkende stadsbebouwing van Delft en de geplande aanleg van de A4. In 2003 werd het eigendom van Natuurmonumenten nogmaals vergroot door het beheer van de Ackerdijkse Plassen van de Vereniging tot Bescherming van Vogels over te nemen. Dit 138 hectare tellende gebied is ontstaan door vervening.

Het ontbreken van groen in de nabijheid van de stad werd aangepakt door verscheidene recreatieve uitloopgebieden in te richten als een landschapspark. Dit principe kwam overeen met de Randstadgroenstructuur, die vanaf 1985 verspreid over de gemeenten in de Randstad werd uitgevoerd en moest zorgen voor meer bos-, natuur- en recreatiegebieden in de directe nabijheid van de stad. Door de aanplant van meer parken en bossen met recreatieve voorzieningen kon beter op de toenemende recreatiebehoefte worden ingespeeld. Dit initiatief is omstreeks 2000 overgegaan op het programma Recreatie om de Stad, waarbij werd begroot dat voor iedere nieuwe woning ook een hoeveelheid groen van 75 vierkante meter nodig was.⁸⁹

Met name aan de stadsranden verzezen hierdoor grote landschapsparken. Het Abtswoudse Bos ten zuiden van Delft, waar naast het aanplanten van bomen en struiken ook delen van de polder zijn afgegraven

Afbeelding 5.8 - Met name in de jaren '90 en rond de eeuwwisseling zijn verscheidene recreatieve uitloopgebieden langs de stadsranden van Midden-Delfland ontwikkeld. Op deze uitsnede van het deelgebied Abtswoude zijn de ontwerpen van het Abtswoudse Bos en de golfbaan ten oosten van Schipluiden zichtbaar. Doordat gebruik is gemaakt van een kadastrale ondergrond wordt extra duidelijk dat de recreatiegebieden niet enkel nieuwe toevoegingen waren, maar dat het ten koste ging van historische polderstructuren.

en omgevormd tot slingerende waterpartijen, kan gezien worden als goed voorbeeld van een dergelijk landschapspark. De financiering voor deze gebieden kwam voor rekening van de provincies of het Rijk. Voor het beheer van de intensievere recreatiegebieden werden speciale recreatieschappen opgericht. De gebieden met een extensieve recreatiedruk werden beheerd door Staatsbosbeheer.⁹⁰

Ook de Broekpolder ten westen van Vlaardingen kan worden gezien als voorbeeld van een kunstmatig landschapspark, hoewel dit in feite geen project uit het programma Recreatie om de Stad betreft. Tussen 1958 en 1976 werden in deze voormalige landbouwpolder vele meters baggerspecie gestort, om hier een nieuwbouwwijk voor Vlaardingen te bouwen. De grond, afkomstig uit de Rotterdamse haven, bleek echter veel te sterk verontreinigd om een woonwijk te realiseren, waarmee de plannen voor nieuwbouw werden geschrapt.⁹¹ Als nieuwe bestemming werd het terrein voor een deel aangeplant met bos en voor een deel natuurlijk ontwikkeld met behulp van begrazing. Inmiddels is het gebied een populaire bestemming voor dagrecreatie vanuit Vlaardingen en omgeving.

Een snelweg dwars door de polder

In de vorige paragrafen is een beeld geschetst van de steeds toegenomen aandacht voor de bijzondere waarden van het polderlandschap in Midden-Delfland. Maar dat er ook andere belangen in het gebied spelen blijkt onder meer uit de jarenlange discussie over de Rijksweg 19, nu bekend als de A4. Al in 1957 werd de aanleg van deze weg tussen Rijswijk en Schiedam gepland en in 1968 werd al een start gemaakt met de aanleg van de fundering (het zandlichaam). De weg sneed dwars door het oude polderlandschap, wat leidde tot hevige protesten. Ook over de Blankenburgverbinding werd destijds al gesproken. De Reconstructiewet Midden-

Delfland gaf aanleiding om de plannen tijdelijk te pauzeren, al is de voltooiing van de A4 nooit definitief uit de planvorming verdwenen. Zo werd in 1998 alvast een start gemaakt met de oplevering van het noordelijke deel van de snelweg tussen Rijswijk en Delft. Lange tijd bleef de snelweg door Midden-Delfland slechts een onafgewerkt zandlichaam, totdat gedeputeerde Marnix Norder met een compromis kwam. Hij stelde voor om de snelweg niet boven maaiveld, maar juist verdiept en deels als tunnel aan te leggen.⁹² In zijn bewoording was de snelweg hiermee “niet te zien, niet te horen en niet te ruiken.”

Het idee van Norder werd positief door het kabinet ontvangen en uitgewerkt naar een concreet plan, te weten het Integrale ontwikkelingsplan Delft-Schiedam (IODS). Om tegemoet te komen aan het verlies van landschap werden tal van compensatiemaatregelen getroffen. Zo werden extra natuurstroken aangelegd en werden boeren financieel ondersteund bij hun overschakeling op kringlooplandbouw en/of agrarisch natuurbeheer. Het plan Norder had overigens enkel betrekking op de A4. De Blankenburgverbinding (A24) was ook binnen de politiek lange tijd controversieel en werd pas in 2016 openbaar aanbesteed, ondanks hevige protesten over de doorsnijding van eeuwenoud cultuurlandschap. In 2024 werd de verbinding alsnog geopend voor verkeer.

De compensatie voor de A4 bood de mogelijkheid om tal van verspreid liggende kascomplexen in het landschap uit te kopen en te saneren. Hiermee werd het onderscheid tussen glas en gras uit de eerdere gemeentelijke herindelingen opnieuw bevestigd. De Westlandse gebieden met veel glastuinbouw werden hierbij samengevoegd tot de gemeente Westland en de landelijke gemeenten Schipluiden en Maasland werden samengevoegd tot de gemeente Midden-Delfland.

De gedaanteverandering van Den Hoorn

In de Harnaschpolder werden glastuinbouwbedrijven niet gesaneerd met het oogmerk het landschap te verruimen, maar om ruimte te bieden aan de functie wonen en werken. Tientallen bedrijven kregen er hun plek, waaronder een afvalwaterzuiveringsinstallatie. In de woonwijken Look-West en De Kreek werden honderden woningen gebouwd. De gebiedsontwikkeling was aanleiding voor het oprichten van het Groenfonds Midden-Delfland, dat als doel heeft het resterende agrarische landschap te versterken en de stad-landrelatie te stimuleren.

Met de ontwikkeling van de Harnaschpolder ging een oude polderstructuur zo goed als verloren. Vele tuinders verloren de generatieslange binding met het dorp. Langs de Harnaskade moest zelfs een heel buurtschap wijken. De Woudselaan bleef als oud lint behouden, maar werd sterk verdicht. Verscheidene tuinderswoningen en een enkele schoorsteen doen nog terugdenken aan het tuindersdorp dat Den Hoorn ooit was. Het dorpse karakter wordt door veel inwoners nog levendig ervaren, maar voor een buitenstaander is het moeilijk zichtbaar waar Delft eindigt en het tegenwoordige Den Hoorn begint.

Op eigen benen verder: perspectief voor landschapsontwikkeling

In 2005 breekt een nieuw hoofdstuk voor Midden-Delfland aan. De Reconstructiewet uit 1977 is dan bijna dertig jaar in uitvoering en nadert haar laatste projecten. De beschermde status als Rijksbufferzone en in 1999 als cultuurhistorisch waardevol Belvederegebied, zou nog maar enkele jaren van kracht zijn. Omstreeks 2010 werden de verantwoordelijkheden voor ruimtelijke ordening door het Rijk bij de provincies en gemeenten neergelegd, waarna de landelijke bescherming wegviel.⁹³

Afbeelding 5.10 - Zicht op het polderlandschap en de kerktoeren van 't Woudt vanaf het bedrijventerrein in Den Hoorn.

Verscheidene andere Belvederegebieden in Nederland verkregen de status van Nationaal Landschap, maar voor Midden-Delfland gold dit niet. Hoewel het voldeed aan de eisen als het vertegenwoordigen van een grote rijkdom aan landschappelijke en cultuurhistorische waarden en het vormen van een samenhangend en harmonisch geheel, was het gebied kleiner dan de benodigde 10.000 hectare. Men kon niet anders concluderen dan dat het gebied als eenheid te sterk door verstedelijking was aangetast.⁹⁴ Midden-Delfland kwam daarmee op eigen benen te staan, terwijl de druk op het landschap nog onverminderd van kracht was. Niet alleen had men te kampen met een groeiende ruimtevraag van de omliggende, stedelijke agglomeraties, maar ook met interne vraagstukken zoals de schaalvergroting en modernisering in de landbouw, het opvangen van de recreatiedruk of het robuuster maken van het watersysteem.

Om de toekomst van het gebied veilig te stellen, werd op initiatief van de gemeente Midden-Delfland in 2005 de Gebiedsvisie Midden-Delfland® 2025 opgesteld.⁹⁵ Als gebied werd niet enkel gekeken naar het eigen grondgebied, maar zijn de contouren van de voormalige

Rijksbufferzone aangehouden. De uitgangspunten voor het landschap zijn eveneens onveranderd gebleven, waarbij de nadruk vooral werd gelegd op het omgaan met een steeds veranderende samenleving. Zo kregen de melkveehouders een prominente plaats in de visie als economische drager én beheerder van het landschap. Zij vormen met hun boerderijen, vee en zorg voor het landschap een onmisbare schakel in het oude cultuurlandschap van Midden-Delfland. Daarnaast is nog meer aandacht uitgegaan naar de positie van Midden-Delfland als groene binnentuin van de omliggende steden.⁹⁶

Juist door de verbindingen tussen stad en land te benadrukken en te benutten, is geprobeerd het gebied als geheel te versterken. Het oude, rustige polderlandschap kan zo als belangrijke tegenhanger van de altijd haastige stad worden gezien. De ontwikkeling van 'Poorten'

van de stadsrand naar het landschap zou hierbij onder meer moeten leiden tot een betere toegankelijkheid, meer informatievoorziening voor de recreant en het verbeteren van de relatie tussen stad en platteland. Een belangrijke stap was de erkenning van Midden-Delfland als Bijzonder Provinciaal Landschap in 2017. Vanuit de Wet Natuurbescherming werd het op deze manier mogelijk voor provincies om waardevolle gebieden aan te wijzen die buiten de bescherming van het Natuurnetwerk Nederland vielen. De betrokken gemeenten, gebiedspartijen en de provincie Zuid-Holland voegden zich samen in de Landschapstafel Midden-Delfland. Hiermee willen zij zorgen voor verdere bescherming en versterking van de natuurwaarden en het agrarische karakter, én voor een betere inpassing van de recreatiebehoefte.

De kernkwaliteiten van Midden-Delfland

Mede door de sterke uitbreiding van omliggende steden kan Midden-Delfland inmiddels worden gezien als het groene hart van de Metropoolregio Rotterdam-Den Haag. In het kader van de toewijzing als Bijzonder Provinciaal Landschap zijn voor het gebied enkele kernkwaliteiten opgesteld. Deze kernkwaliteiten kunnen helpen om het gebied en de diensten aan de stad in stand te houden en te versterken (Nuijten, 2017). De onderstaande kernkwaliteiten en toelichting zijn overgenomen uit het bidbook.

Open polderlandschap in de metropool

Vanuit het landschap bekeken wordt Midden-Delfland omsloten door een stedelijke skyline en beboste recreatiegebieden. De open polders vormen hierbij een sterk landschappelijk contrast. Deze openheid staat niet op zichzelf, maar is het resultaat van een historische agrarische ontginning die tot op de dag van vandaag nog steeds door agrariërs in het gebied open en groen wordt gehouden.

Landschap met een historisch verhaal

Het gebied kent een lange ontstaansgeschiedenis, waarvan de verschillende tijdsperioden haar sporen in het landschap hebben achtergelaten. Van hoger gelegen kreekruggen waar oude boerderijen op zijn gebouwd, tot aan de lager gelegen polders met omliggende kades. En van poldersloten tot aan boezemwateren en trekvaarten die tot ver in de omliggende steden reiken. In dit landschap liggen nog tal van cultuurhistorische relicten zoals molens, gemalen, eendenkooien en landschapselementen, zoals jaagpaden en smalle polderwegen.

Buitenruimte voor twee miljoen mensen

In Midden-Delfland kan nog vlakbij de drukke steden stilte en ruimte ervaren worden. Niet voor niets heeft het gebied een sterke aantrekkingskracht op recreanten. Een netwerk aan recreatieve routes en voorzieningen, met een duidelijke clustering aan de randen van het gebied, zorgt ervoor dat het landschap voor iedereen te beleven is.

Verweving van veenweidelandbouw en veenweidenatuur

Het landschap van Midden-Delfland bestaat grotendeels uit grasland, waar de koe in de wei hier en daar nog een vertrouwd beeld is. Waar in andere vergelijkbare gebieden veelal een sterke scheiding tussen natuur en landbouw is, kenmerkt Midden-Delfland zich juist door een duidelijke verweving. Agrariërs beheren het grootste deel van het gebied en ook delen van de natuurgebieden worden door middel van agrarisch natuurbeheer geschikt gemaakt voor bijvoorbeeld weidevogels.

Dorps wonen te midden van grote steden

Niet alleen het landschap, maar ook zeker de dorpen in Midden-Delfland zijn aan verandering onderhevig. Zo is eerder in dit hoofdstuk al een blik geworpen op de sterke gedaanteverwisseling van Den Hoorn. Dorpen als Maasland en Schipluiden zijn in de afgelopen decennia flink uitgegroeid (zie kader dorpsontwikkeling). Hier schuilt een gevaar dat de dorpen hun verbondenheid met het landschap en hun eigen identiteit dreigen te verliezen.⁹⁷ De historische kern van Maasland en het gehele kerkdorp 't Woudt zijn niet voor niets aangewezen als beschermde dorpsgezichten. Vanuit verscheidene hoeken wordt geprobeerd om deze kenmerken en binding met het historische landschap in en rondom de dorpen nieuw leven in te blazen. Denk bijvoorbeeld aan de gereconstrueerde windas bij de Zonnehoeve, de rolpalen in Schipluiden of het bronzen standbeeld van de polsstokhoogspringer in Den Hoorn. Ook het actief uitdragen van historische verhalen zoals bij museum Het Tramstation in Schipluiden of de DNA verhalenwandeling in Den Hoorn dragen hieraan bij.

De gemeente Midden-Delfland heeft in haar Woonvisie 2024-2030 vastgelegd dat de focus ook in de toekomst blijft liggen op dorps wonen in het groen, met behoud van het unieke karakter van de dorpen. Vergrijzing en een kleinere gezinssamenstelling zorgen echter wel voor uitdagingen, vooral op het gebied van voorzieningen en het rijke verenigingsleven. Kleinschalige nieuwbouw wordt gezien als vereiste om het inwoneraantal op peil te houden. Hierbij ligt de focus op het realiseren van nieuwe woningen binnen de bestaande dorpskernen. Grootschalige woningbouw in het buitengebied is per definitie niet wenselijk in het BPL.

Een landschap met dynamiek en dilemma's

Als één ding duidelijk is geworden in dit hoofdstuk, dan is het wel dat Midden-Delfland zonder de bescherming van het Rijk en de Reconstructiewet al een tijd geleden verrommeld of volgebouwd had kunnen zijn. Maar ook in het hedendaagse landschap staat het gebied nog onder druk. Het is van groot belang dat Midden-Delfland wordt gezien als gebied dat beschermd moet worden.⁹⁸ De vergelijking met het kleine dorp van Asterix en Obelix, dat zich kranig verweerd tegen het grote Romeinse Rijk dat hun gebied wil innemen, is snel gemaakt. Maar het is ook een gebied dat het beschermen waard is. Niet alleen vanwege de gekoesterde groene ruimte, maar ook door de vele historische sporen die nog in het landschap aanwezig zijn. Van archeologische vondsten tot aan kreekruigen en van gave middeleeuwse verkavelingen tot aan historische stad-landverbindingen; in Midden-Delfland zijn ze allemaal aanwezig en beleefbaar.

De aanwijzing als Bijzonder Provinciaal Landschap helpt hierbij, maar is op zichzelf niet voldoende. Er zijn nog altijd ontwikkelingen die knagen aan de landschappelijke kwaliteit, met als gevolg de aantasting van lange zichtlijnen en ongewenste, opzichtige bebouwing. Denk daarbij niet alleen aan een groot distributiecentrum of reclameschermen, maar ook aan grote infrastructurele werken, zoals de A24 met de Blankenburgverbinding, de A16 Rotterdam en de aanstaande spoorverbreding tussen Delft en Schiedam. Bij dit laatste punt wordt er gesproken van een mogelijke fly-over: een spoorviaduct dat over een andere spoorlijn gaat, middenin het vlakke polderlandschap van Midden-Delfland. Dergelijke ontwikkelingen zorgen ervoor dat de groene ruimte steeds minder een eenheid vormt.⁹⁹

Afbeelding 5.12 (boven)

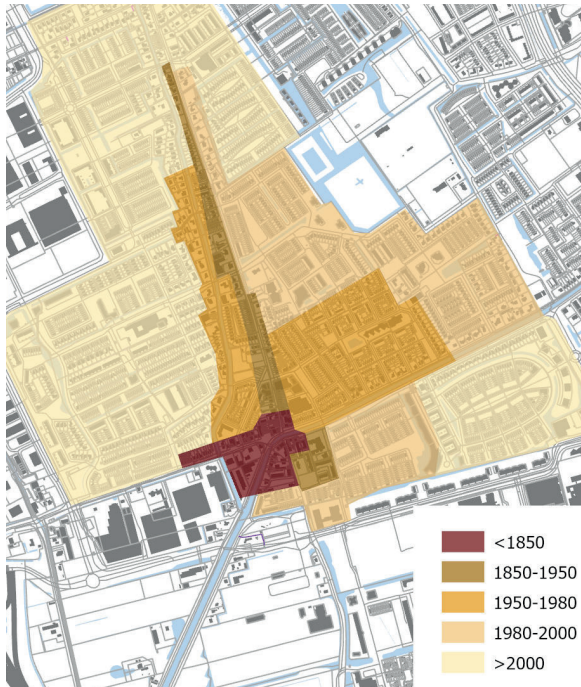
Het dorp Schipluiden eind jaren '80, gezien vanuit de lucht. Wat eens uit een smalle lintbebouwing langs de vaart bestond, was destijds al uitgegroeid tot een volwaardig dorp met grote uitbreidingen in zuidelijke en noordelijke richting. De golfbaan en sportvelden aan de oostkant van Schipluiden waren nog niet aangelegd en nog in gebruik als weiland.

Afbeelding 5.13 (onder)

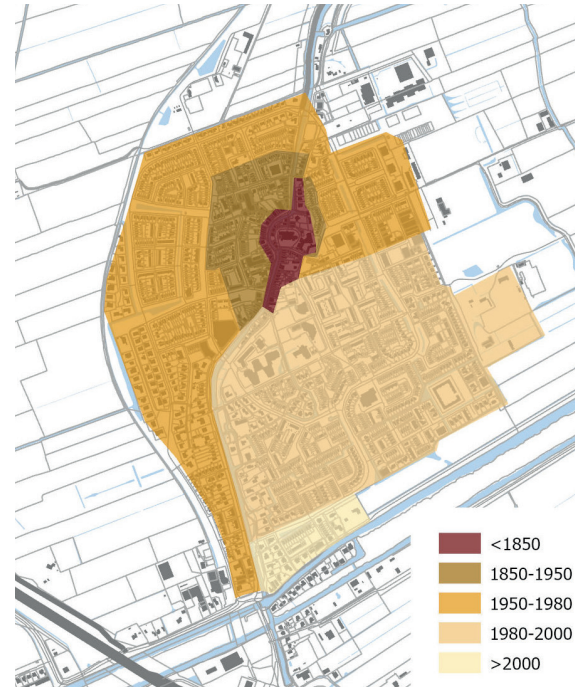
Hoewel het dorp Den Hoorn in de jaren '80 al aan de oost- en zuidzijde (boven en rechts op de foto) was omsingeld door de stedelijke uitbreiding van Delft, was het karakteristieke tuindersdorp nog wel duidelijk als afzonderlijk dorp herkenbaar. Inmiddels is het dorp grotendeels omsloten door Delft en de A4.

Dorpsontwikkeling

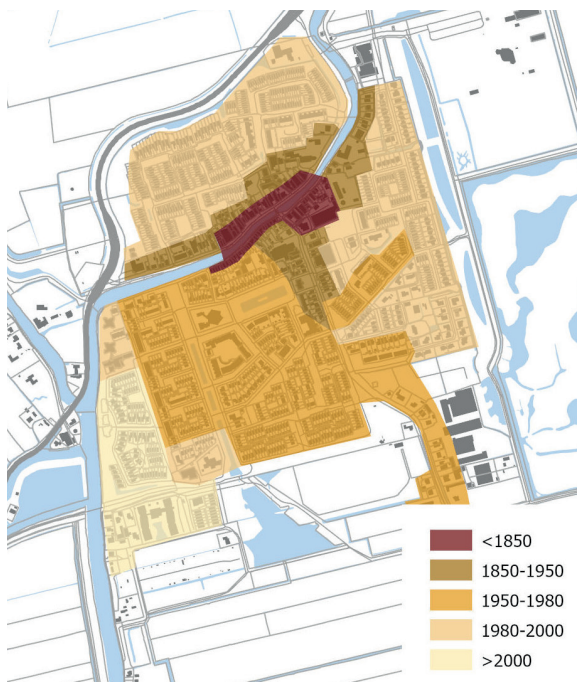
Den Hoorn

Den Hoorn stond vanaf de zeventiende eeuw grotendeels in het teken van de tuinbouw. De aanwezigheid van goede tuinbouwgronden en de nabijheid van de stad zorgde voor een goede afzet van het fruit dat in Den Hoorn werd geteeld. Aan de Hoornseweg verrezen tuinderswoningen, veelal rijtjeswoningen. Ook na het verdwijnen van de Delftsche Groentenveiling in 1976, bleef het dorp in omvang toenemen. Na een grenswijziging met de gemeente Delft zijn delen van het dorp overgegaan naar Delft en is het gebied ingesloten met nieuwbouwwoningen en bedrijventerreinen. Van het oude dorpskarakter resteren in ruimtelijk opzicht enkel langs het water in het centrum nog sporen.

Maasland

Van oudsher is Maasland een typisch agrarisch dorp met vele boerderijen rondom de kerk. Ook in het huidige dorp zijn veel van deze boerderijen nog terug te vinden. Later kreeg Maasland een meer deftige uitstraling, met onder meer statige panden en een eigen notaris. Tal van rijke boeren zochten een onderkomen in het dorp om te genieten van hun pensioen. Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw verrezen vooral in het zuidwestelijke deel nieuwbouwwijken, waarbij de hoge gebouwen soms een scherp contrast vormden met het pittoreske centrum.

Schipluiden

Net als Maasland fungeerde Schipluiden als centrum voor het omliggende agrarisch gebied. Midden door het dorp loopt de Gaag, als onderdeel van de historische trekvaartroute tussen Delft en Vlaardingen. Deze waterweg leidde tot de komst van vele ambachtspanden en herbergen, die wilden profiteren van de passanten die het dorp bezochten. Het is bijzonder dat in Schipluiden het ambachtskarakter nog duidelijk aanwezig is, met talrijke historische bedrijfspanden. Daarnaast verrezen ook hier nieuwbouwwijken, met name aan de zuidoostkant en in het oosten.

't Woudt

't Woudt is één van de oudste dorpen in Midden-Delfland. De kerk en de boerderijen zijn allemaal op een hoger gelegen kreekrug gebouwd. Genuime tijd deed het achterhuis van de kosterswoning dienst als school, waar zowel Woudtse kinderen als jeugd uit de directe omgeving naar toe kwamen. Zeer bijzonder is dat de dorpsstructuur, ondanks de oprukkende steden en glastuinbouw, in de loop der eeuwen nauwelijks is veranderd. Het gehele dorp heeft daardoor de status als beschermd dorpsgezicht gekregen. Het jongste gebouw dateert uit 1893, al zijn er later nog wel enkele loopstallen toegevoegd voor agrarisch gebruik. Inmiddels hebben de boerderijen in het dorp geen agrarische functie meer.

Energielandschappen toen en nu

Eeuwenlang tekenden molens, zeilen en schoorstenen de Midden-Delflandse horizon. Geriefhoutbosjes leverden hout dat onder meer bestemd was voor de kachel. In het oostelijk deel van het Bijzonder Provinciaal Landschap werd hier en daar turf gewonnen, zoals in de Akerdijsche Plassen en de Schieveensepolder. Met de komst van de stoommachine en de elektromotor veranderende dit landschap ingrijpend. Moderne gemalen namen de bemaling over; elektriciteitshuisjes en hoogspanningsmasten verrezen. Na de ontdekking van het aardgasveld in Slochteren in 1959 vond men ook kleinere velden, waaronder het veld 'Gaag' onder Maasland. Hier startte de gaswinning eind jaren '80 vanaf de locatie aan de Coldehovenlaan. Sindsdien doorkruisen kilometerslange gasleidingen nagenoeg onzichtbaar het landschap.

De energietransitie van vandaag de dag zie je terug in windturbines (niet in Midden-Delfland zelf, maar wel langs de Nieuwe Waterweg) en zonnepanelen (niet op het gras, maar wel op daken). Op verschillende boerenerven staan de kenmerkende groen-oranje erfmolentjes. De Harnaschpolder wordt inmiddels verwarmd met een warmtenet en via de Warmteling wordt restwarmte uit de Rotterdamse haven door Midden-Delfland verder noordwaarts geleid. Er zijn ook plannen voor aardwarmtewinning in de Woudsepolder: het 21e-eeuwse energielandschap is nog lang niet af.

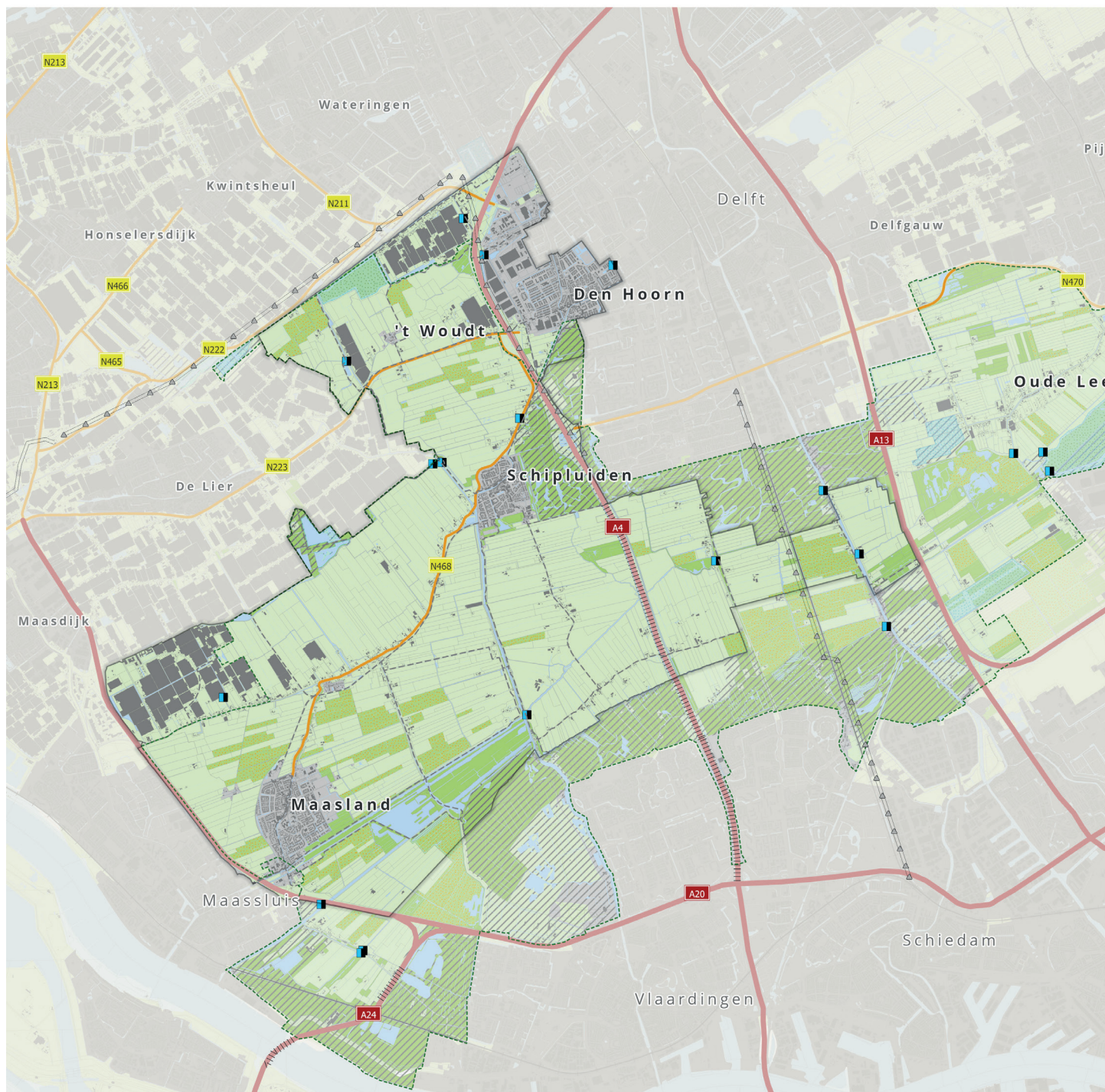
Het gevaar is dat Midden-Delfland hiermee geleidelijk kan afzakken tot een 'achtertuin' van de steden. Een gebied waar nog reservaruimte aanwezig is voor ontwikkelingen die de omliggende steden niet binnen hun eigen contouren een plek kunnen geven. Tegelijkertijd is de melkveehouderij, die met koeien in de wei het meest karakteristieke beeld van Midden-Delfland oplevert, in dit centrale deel met een eigen ontwikkeling bezig. Maar liefst 43 van de circa 50 agrariërs in het gebied zijn al overgestapt op kringlooplandbouw om hun impact op het landschap te beperken. Een dergelijke concentratie van boerenbedrijven met kringlooplandbouw is uniek binnen Nederland. Voor de toekomst van Midden-Delfland is het cruciaal hoe deze sector zich ontwikkelt. Een nog extensievere vorm van landbouw zou voor de natuurwaarden en weidevogels in het gebied een ideale ontwikkeling zijn, maar dan kan er wel minder geproduceerd worden.

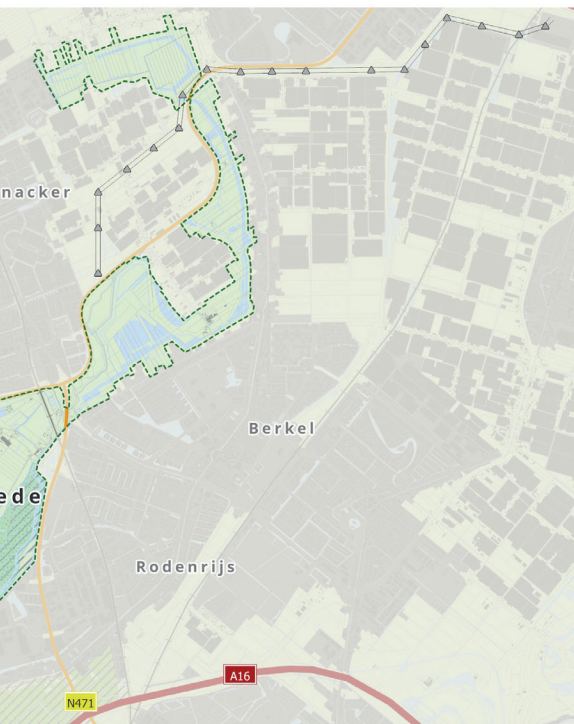
Om het verlies aan inkomsten bij een extensievere vorm van landbouw mogelijk te maken, is er minimaal een goede lokale afzetmarkt noodzakelijk. De stedelijke recreanten zouden daarbij een belangrijke spil bij het oplossen van dit dilemma kunnen worden, door gericht producten van de lokale boeren af te nemen.¹⁰⁰ De consument koopt hierbij niet enkel een pak melk, maar waarborgt daarmee direct rust, ruimte, water en biodiversiteit in Midden-Delfland.¹⁰¹ Het gebied moet dan wel eerst meer bekendheid genereren bij de stadsbewoners. Want hoewel het gebied jaarlijks veel bezoekers trekt, is dit vooral het geval in zonnige weekenden of tijdens vakantieperiodes. Op een doorsnee dag zijn er nog relatief weinig stadsbewoners te vinden. De gebiedsvisie van het BPL benadrukt dat het gebied relatief laag scoort op aantrekkelijkheid en belevingswaarde. Zolang dit beeld in stand gehouden wordt, blijft Midden-Delfland vooral een 'achtertuin' van omliggende steden en blijft het risico op geleidelijke

verdwijning bestaan. Daarom wordt ingezet op een andere benadering: het landschap als 'voortuin', een blikvanger.¹⁰² Groene poorten die naadloos overgaan van het stedelijk groen naar het landschappelijk groen van het buitengebied en verbeterde fiets- en wandelroutes moeten de zichtbaarheid en toegankelijkheid vergroten.¹⁰³ De nadruk ligt daarbij op duurzame, kleinschalige recreatie, passend bij het Cittaslow-keurmerk dat Midden-Delfland draagt. Dit wereldwijde keurmerk is bestemd voor gemeenten met minder dan 50.000 inwoners, waar het bewaken van de lokale identiteit en het versterken van landschappelijke kwaliteiten voorop staat. Bezoekers kunnen hier nog op een rustige en plezierige manier genieten van het landschap en haar streekproducten

Maar de dilemma's in Midden-Delfland komen niet enkel vanuit een bedreiging van buitenaf. De verduurzaming van de agrarische bedrijfsvoering gaat gepaard met toenemende regelgeving. Het agrarische karakter van Midden-Delfland is een belangrijke drager van het landschap, maar dan moeten de boeren wel het hoofd boven water kunnen houden. Schaalvergroting in de melkveehouderij met dito bedrijfsgebouwen zou vanuit agrarisch oogpunt rendabeler zijn, maar is niet altijd gewenst vanuit landschappelijk oogpunt.¹⁰⁴ En dan zijn er nog de gevolgen van klimaatverandering, waarbij verdroging en oxidatie van de veengronden blijven zorgen voor een bodemdaling. Meer waterrijke gebieden kunnen helpen om de watervoorziening in tijden van droogte aan te vullen, wat dan weer ten koste gaat van eeuwenoude polderstructuren. Ondertussen dient er ook rekening gehouden te worden met piekafvoeren van regenwater (aanleiding voor de aanleg van waterbergingsgebieden zoals in de Woudse Polder) en de uitbreiding en groei van het elektriciteitsnetwerk (nieuwe hoogspanningsmasten). Ook blijven financiering en planologische uitdagingen een struikelblok. Er liggen

veel goede plannen, maar binnen Midden-Delfland wordt de noodklok geluid dat er structureel meer menskracht en middelen nodig zijn om het Bijzonder Provinciaal Landschap ook ten volle te benutten als kwalitatief groen gebied met rust en ruimte.¹⁰⁵ Hierdoor blijft Midden-Delfland een landschap dat ook in de komende jaren onder druk zal staan. De toekomst van het gebied hangt af van een zorgvuldige balans tussen natuur, landbouw, cultuurhistorie, recreatie en stedelijke invloed.

Wat is er te zien?

- Snelwegen
- ||||| Tunnel of verdiepte weg
- Provinciale wegen
- +— Spoorlijn
- Hoogspanningslijn
- Fietsroutes
- Gemalen
- Waterbergingsgebieden
- /// Recreatiegebieden
- Natuurgebieden
- Weidevogelgrasland
- Bebouwing

Begrenzing

- Gemeente Midden-Delfland
- Bijzonder Provinciaal Landschap

Landschap rond 2025

- Water
- Polders
- Steden en dorpen

Hoofdstuk 5 - 1950 tot 2025

Wat is er nog te zien uit deze periode?

Snelwegen en provinciale wegen

Vanaf de jaren '50 werd bereikbaarheid een steeds belangrijker thema in Midden-Delfland. De wegen moesten worden aangepast aan het groeiende aantal weggebruikers. Snelwegen zorgen voor een goede verbinding tussen de omliggende steden, terwijl de provinciale wegen het verkeer binnen de polders in goede banen moeten leiden.

Natuurgebieden en weidevogelgraslanden

Dankzij haar eeuwenoude agrarische karakter kent Midden-Delfland een rijke biodiversiteit met soorten die specifiek aan dit landschap zijn gebonden. De meest kwetsbare gebieden zijn omgevormd tot natuurerrein, terwijl de inzet van vele boeren ervoor heeft gezorgd dat weidevogels zoals de grutto en kievit hier een veilig onderkomen hebben gevonden.

Stadsuitbreiding en bedrijventerreinen

Waar Midden-Delfland tot 1950 nog een grotendeels uitgestrekt veenweidegebied was, zijn de tuinbouwgebieden, bedrijventerreinen en omliggende steden inmiddels overal aan de horizon te zien. Door deze snelle uitbreidingen staat het gebied enorm onder druk.

Recreatiebossen en fietsroutes

Midden-Delfland is niet langer uitsluitend het domein van agrarische families of de gegoede burger. Het gebied trekt steeds meer recreanten aan, die het zowel vanaf het land als vanaf het water willen beleven. Om aan deze groeiende belangstelling tegemoet te komen, zijn diverse recreatiebossen en -plassen aangelegd. Daarnaast biedt het landschap uitstekende mogelijkheden om per fiets verkend te worden.

Verder lezen over deze periode

Boks et al. 2024. Duurzaam Boer Blijven.

Buissink, Wesseling & Wanders 2003. Oases in Nederland. De Akerdijkse Plassen.

Van der Geld, Groen & van 't Veer 2016.
Weidevogels in een veranderend landschap. Meer kleur in het grasland.

Kegel 2019. Polderen over de A4 in Midden-Delfland. Inpassing en compensatie.

Leenders 2024. Hoe de natuur uit de landbouw verdween.

Midden Delfkrant nr. 199, 2023. Dilemma's & Midden-Delfland. 47e jaargang, nummer 3.

Midden Delfkrant nr. 182, 2019. Natuur & Beleving van Midden-Delfland. 43e jaargang, nummer 3.

Midden Delfkrant nr. 172, 2017. Identiteit & Verandering van Midden-Delfland. 41e jaargang, nummer 3.

Midden Delfkrant nr. 162, 2015. Stad & Land van Midden-Delfland. 39e jaargang, nummer 2.

Woestenburg, Lengcreek & Timmermans, 2009.
Recreatie & landschap 1900-2009: van bermtourisme tot Dance Valley.

Van der Woud 2015. De ruimtelijke metamorfose van Nederland 1988-2015. Het tijdperk van de Vierde Nota.

Noten

- 1 Koster 2020
- 2 Zie oervondstchecker.nl en bodenvondsten.rotterdam.nl
- 3 Archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart Gemeente Midden-Delfland
- 4 IJsselstijn & van Mill 2016, 15-17
- 5 Deunhouwer 2002
- 6 Louwe Kooijmans & Jongste 2013
- 7 Louwe Kooijmans 2010, 20
- 8 De vindplaats werd bewoond tussen grofweg 3630 en 3380 v.Chr. (Louwe Kooijmans 2010, 22)
- 9 Van Regteren Altena et al 1962, Verhart 2010
- 10 IJsselstijn & van Mill 2016, 19-21
- 11 Ibid.
- 12 Vos et al. 2017, 33-34
- 13 Eijskoot et al. 2011
- 14 Vos et al. 2017, 35
- 15 Vos et al. 2017, 23-27
- 16 Kerkhof et al 2010, 40
- 17 De Bruin 2017
- 18 Van Londen 2006
- 19 IJsselstijn & van Mil 2016, 30-32
- 20 Van Londen 2006
- 21 De Ridder 1999
- 22 Van Londen 2006
- 23 Vos et al 2017, 37-38
- 24 IJsselstijn & van Mil 2016, 47-48
- 25 Moerman 2012, 21
- 26 IJsselstijn & van Mil 2016, 52
- 27 Abrahamse et al. 2016, 14
- 28 De Bont 2008, 145
- 29 IJsselstijn & van Mil, 2016, 50
- 30 Bult 2006.
- 31 Buisman 1995
- 32 Bult et al. 2007, 9
- 33 Bult et al. 2013, 25-26
- 34 Bult et al 2013, 26
- 35 Abrahamse & Kosian 2016
- 36 Bult et al 2009, 18
- 37 Abrahamse & Kosian 2016
- 38 Pollmann 2015, 20; IJsselstijn & van Mill, 102
- 39 Moerman, 2010
- 40 van Horssen, 2017, 80
- 41 IJsselstijn & van Mil 2016, 100
- 42 De Bont 2000, 61-62
- 43 De Bont 2000, 61
- 44 de Wilt 2015, 138
- 45 Moerman 2012, 50-52
- 46 IJsselstijn & van Mil 2016, 95-96
- 47 Moerman & Groenendaal 2015, 7
- 48 Moerman & Groenendaal 2015, 12-15
- 49 Moerman & Groenendaal 2016
- 50 Moerman 2010
- 51 Bakker 2002, 179
- 52 Moerman 2019, 126-127
- 53 Abrahamse et al. 2016, 126
- 54 Houtenbos 202, 35
- 55 Bult et al. 2009, 17
- 56 Vijverberg et al 2019, 454
- 57 IJsselstijn & van Mil 2016, 118-119
- 58 Abrahamse et al. 2016, 127
- 59 IJsselstijn & van Mil 2016, 128
- 60 Bult et al. 2009, 17
- 61 Moerman, 2021
- 62 IJsselstijn & van Mil 2016, 122
- 63 Moerman, 2007
- 64 Moerman, 2007
- 65 De Bont 2000, 64
- 66 Zie Polderboekjes van de vereniging Midden-Delfland is Mensenwerk
- 67 Lintsen et al. 1992, 107
- 68 Van Ooststroom 1989, 10
- 69 Stelder 2023, 73
- 70 Van Ooststroom, 2019

- 71 Van Ooststroom 1989, 12
72 Zie website van Museum het Tramstation
www.tramstationschipluiden.nl
73 IJsselstijn & van Mil 2016, 130
74 Van Mil 2017, 39
75 IJsselstijn & van Mil 2016, 145
76 Moerman 2020
77 IJsselstijn & van Mil 2016
78 Abrahamse et al. 2016, 157
79 De Boer et al., 1995, 31-32
80 IJsselstijn & van Mil 2016
81 Van Oord & van Ooststroom, 1976, 9-10
82 Natuurbeschermingsraad, 1978
83 Abrahamse et al. 2016, 171
84 De Boer et al., 1995 p. 30
85 Natuurbeschermingsraad 1978, 17-20
86 Natuurbeschermingsraad 1978, 10
87 Wesselink 2010
88 Natuurmonumenten 1997, 5
89 Nefs et al. 2019, 46-47
90 Nefs et al. 2019, 46
91 Stuurman & Peeters 1992
92 Kegel et al. 2019, 11
93 Purmer & Hartog 2021
94 Van Genne 1980, 283
95 Gemeente Midden-Delfland, 2005
96 Slabbers et al., 2010 p. 39
97 Gemeente Midden-Delfland 2024, 13-14
98 Van Bijsterveldt 2023
99 Van Oorschot & Hartog 2023
100 Tubbing 2017
101 Van Bijsterveldt 2023
102 Kegel 2023
103 Groeneveld & van Oord 2023
104 Van Oorschot & Hartog 2023
105 Van Bijsterveldt, 2023

Algemene literatuur

Abrahamse J.E., van der Zee A., Kosian M. 2016. Atlas van de Schie. 2500 jaar werken aan land en water. Uitgeverij Thoth, Bussum.

Bont de C. 2000. Delfts Water. Tweeduizend jaar bewoning door waterbeheer in het Delftse. Walburg Pers, Zutphen.

Buitenhuis A.J., van den Hurk A., Westerveld G.J.W. 1982. Midden-Delfland: bodemgesteldheid en bodemgeschiktheid. Stiboka rapport 818, Wageningen.

IJsselstijn M., van Mil Y. 2016. Atlas van het Westland. 10.000 jaar ruimtelijke ontwikkeling. Uitgeverij Thoth, Bussum.

Jongmans A.G., van den Berg M.W., Sonneveld M.P.W., Peek G.J.W.C., van den Berg van Saparoea R.M. 2013. Landschappen van Nederland. Geologie, bodem en landgebruik. Wageningen Academic Publishers, Wageningen.

Moerman J. 2012. 't Woudt. De rijke geschiedenis van het kleinste dorp van Nederland. Historische Reeks Midden-Delfland deel 1. Historische Vereniging Oud-Schipluiden, Schipluiden.

Neefjes J. 2018. Landschapsbiografie Nationaal Park Hollandse Duinen. Historisch-landschappelijke karakteristieken en hun ontstaan. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

Spek T. (red.) 2025. Landschappen van Nederland. Uitgeverij Matrijs, Utrecht.

Stouthamer E., Cohen K.M., Hoek W.Z., 2020 De vorming van het land. Geologie en geomorfologie. Perspectief Uitgevers, Bilthoven.

Ven van de G.P. 2003. Leefbaar Laagland, geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland. Uitgeverij Matrijs, Utrecht.

Polderboekjes (Stichting Midden-Delfland is Mensenwerk)

Bult E., Groenendaal H., Moerman J., van Oord P., van Ooststroom F. 2007. Historie en landschap van de Klaas Engelbrechtspolder. Stichting Midden-Delfland is Mensenwerk.

Bult E., Groenendaal H., Moerman J., van Oord P., van Ooststroom F. 2009. Historie en landschap van de Harnaspolder, de Woudse polder en de Groeneveldse polder. Stichting Midden-Delfland is Mensenwerk.

Bult E., Groenendaal H., Moerman J., van Oord P., van Ooststroom F. 2012a. Historie en landschap van de Dijkpolder, de Commandeurspolder en de Duifpolder. Stichting Midden-Delfland is Mensenwerk.

Bult E., Groenendaal H., Moerman J., van Oord P., van Ooststroom F. 2012b. Historie en landschap van de Holierhoekse en Zouteveense polder en de Noord-Kethelpolder. Stichting Midden-Delfland is Mensenwerk.

Bult E., Groenendaal H., Moerman J., van Oord P., van Ooststroom F. 2013. Historie en landschap van de Aalkeet-Binnenpolder, Aalkeer-Buitenpolder, Broekpolder, Foppenpolder en Vlietlanden. Stichting Midden-Delfland is Mensenwerk.

Bult E., Groenendaal H., Moerman J., van Oord P., van Ooststroom F. 2014a. Historie en landschap van de Kerkpolder, het zuidelijk deel van de Lage Abtswoudsche polder, het westelijk deel van de Zuidpolder van Delfgauw en de Akkerdijsche polder. Stichting Midden-Delfland is Mensenwerk.

Bult E., Groenendaal H., Moerman J., van Oord P., van Ooststroom F. 2014b. Historie en landschap in de oude Campspolder, de Kralingerpolder en de Dorppolder. Stichting Midden-Delfland is Mensenwerk.

Hoofdstuk 1 (prehistorie en Romeinse tijd)

Bakx J.P. 2011a. Een Romeinse nederzetting in de Harnaschpolder te Midden-Delfland. Mens en Landschap in de Delftse regio. Deel VII.

Bakx J.P. 2011b. Proefsleuvenonderzoek in de Harnaschpolder-’t Scharnier Oost, Midden- Delfland: Romeinse verkaveling en een laatmiddeleeuwse woonplaats. Mens en landschap in de Delftse regio. Deel VI. Delfts Archeologische Rapporten 105.

Bakx J.P. 2013. Met rituelen omsloten. Opgraving van een inheemse-Romeinse nederzetting langs de Woudselaan in de Harnaschpolder, gemeente Midden-Delfland. Delftse Archeologische Rapporten 107.

Bakx J.P. 2014. Woudselaan 23, Den Hoorn. Een archeologische opgraving en begeleiding van een deel van een Romeinse erf. Delftse archeologische rapporten, 123.

Bult E.J. 1983. Midden-Delfland, een archeologische kartering. Inventarisatie, waardering en bewoningsgeschiedenis. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Bult E.J., Bruin de J. Inventariserend veldonderzoek in de Harnaschpolder te Schipluiden (gemeente Midden-Delfland). Deelrapport 2. Delftse Archeologische Rapporten 71.

Broeke van den P.W. 1993. A crowded peat area: observations in Vlaardingen-West and the Iron Age habitation of southern Midden-Delfland. APL 26, 59-82, Leiden.

Broeke van den P.W. 1995. 5000 jaar wonen op veen en klei, archeologisch onderzoek in het reconstructiegebied Midden-Delfland, Utrecht.

Bruin de J. 2017. Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatum 50-300 na Christus. Universiteit Leiden.

Dikkenberg, van den, L., Brandsen A. 2025. Using text mining to search for Neolithic Vlaardingen Culture Sites in the Rhine-Meuse-Scheldt Delta. Journal of Computer Applications in Archaeology vol. 8:1 (2025), 110-124.

Kerkhof M., Bult E.J. & Penning B. 2010. Midden-Delfland. Een archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart. Delftse Archeologische Rapporten 100.

Eijsskoot, Y., Brinkkemper O. & T. De Ridder, 2011: Vlaardingen - De Vergulde Hand-West. Onderzoek van archeologische resten van de middenbronstijd tot en met de Late Middeleeuwen. RAM 200.

Flamman J.P., Bult E.J. 2003. Archeologische monumentenzorg in het AHR-project. Deel 2: verkennend archeologisch onderzoek in de Harnaschpolder. Haagse Oudheidkundige Publicaties nummer 7.

Flamman J.P., Besselsen E.A. Het verleden boven water. Archeologische monumentenzorg in het AHR-project.

Gijn van A.L. Toolkits, en het technologisch systeem in het Midden-Neolithicum van Schipluiden. In. E. Besselen & J.Flamman, rapportages archeologische monumentenzorg (pp 141-155).

Londen van H. 2006. Midden-Delfland: the Roman native landscape past and present. Universiteit van Amsterdam.

Louwe Kooijmans L.P., Jongste P.F.B. 2013. Schipluiden. A neolithic settlement on the Dutch North Sea Coast. Sidestone Press, Leiden.

Louwe Kooijmans L.P., Groenendaal H., Moerman J., Oosterom F. van., 2010. Schipluiden-Harnaschpolder en zijn plaats in de ontwikkeling van de neolithische levenswijze. In H. Groenendaal, J. Moerman, & F. van Ooststroom (Eds.), Historisch Jaarboek Schipluiden 2010 (18-25).

Kok R., Litjens G., Oomen D., Otterman E. 2018. Tijdreis door het landschap. Ontwerp Educatief Archeologisch Erf Broekpolder. Bureau Stroming & RAAP archeologisch adviesbureau.

Koster E. 2020. Donken, droge voeten in de veenriviervlakte. Grondboor & Hamer nr 3, 90-99.

Nonhof C. 2021 c. Woudlaag in Delfland; feit, fictie en betekenis. Natuurlijk Delfland.

Verhart L. 2010. De geur van veen: Vlaardingen en de ontdekking van de Vlaardingen-Cultuur. Uitgeverij Matrijs, Utrecht.

Van Regteren Altena J.F., Bakker J.A., Clason A.T., Glasbergen W., Groenman-van Waateringe W., Pons L.J. 1962. The Vlaardingen culture I. Helinium 2.

Vos P.H., Weerts H., Bazelman J., Hoogendoorn B., van der Meulen M. 2011. Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning sinds de laatste ijstijd. Uitgeverij Prometheus, Amsterdam.

Vos P. & de Vries S. 2013. 2e generatie palaeogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0). Deltares, Wageningen.

Vos P., IJsselstijn M., Jongma S., de Vries S. 2017. Het ontstaan van Westland-Delfland, gebaseerd op paleolandschappelijk onderzoek en getijsysteemkennis. Toelichting op de regionale paleolandschappelijke kartering, uitgevoerd in het kader van het uitbrengen van de Atlas van het Westland. Delftse Archeologische Rapporten 130.

Ridder de T. 1999. De oudste deltawerken van West-Europa. Tweeduizend jaar oude dammen en duikers te Vlaardingen. Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis 8, 10-21.

Hoofdstuk 2 (middeleeuwen)

Bakx J.P. 2012. TenneT 380 kV. Een bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek middels proefsleuven

in het plangebied Randstad 380 kV Zuidring, Lage Abtswoudsepolder. Delftse Archeologische rapporten, 106.

Bakx J.P. & Bult E.J. 2013. Een opschuivend boerenerv uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Een opgraving in de Lage Abtswoudse Polder, gemeente Midden-Delfland. Delftse Archeologische Rapporten 116.

Bakx J.P. & Penning B. 2013. Boonervliet te Maasland, gemeente Midden-Delfland. Een bureauonderzoek en karterend booronderzoek. Delftse Archeologische Notitie 33.

Bakx J.P. 2017. De Oude Kerk van Maasland, gemeente Midden-Delfland. Een archeologisch bureauonderzoek. Delftse Archeologische Notitie 118.

Bont de C. 2008. Vergeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in de westnederlandse veengebieden (800-1350). Wageningen University.

Bult E.J. & Groen J. 2003. Een inventariserend archeologisch veldonderzoek in het tracé van de oprit naar de A4 in de Harnaschpolder in de gemeente Schipluiden. Delftse Archeologische Rapporten 28.

Bult E.J. & Kerkhof M. 2004. Inventariserend veldonderzoek op de nieuwbouwlocatie van het Accent Holland College aan de Commandeurs-kade te Maasland, gemeente Midden-Delfland. Delftse Archeologische Rapporten 44.

Bult E.J. 2006. Een bureauonderzoek naar bewoningssporen op en langs Delflandse boezemkades. Delftse Archeologische Rapporten nr. 81.

Bult E.J. 2006. Een middeleeuwse mansus in de Voordijkshoornsepolder van Delft. Mens en landschap in de Delftse regio. Deel IV.

Bult E.J. & Koot J.M. 2008. Het middeleeuwse landschap en de Hof van Delft, in: J.P. Flamman en E.A. Besselsen (red.), Het verleden boven water. Archeologische monumentenzorg in het

AHR-project, RAM 148, 261-300.

Bult E.J. & Penning B. 2010. Keenenburg III. Een inventariserend veldonderzoek middels proefsleuven in Schipluiden (gemeente Midden-Delfland). Delftse Archeologische Rapporten 98.

Bult E.J. 2014. 'Huijse oft slot Harnasche'. Een archeologische opgraving van een middeleeuwse vindplaats (MD22-22) in de Harnaschpolder van de gemeente Midden-Delfland. Mens en landschap in de Delftse regio, deel IX. Delftse Archeologische Rapporten 121.

Bult E.J. 2015. Centrumplan Schipluiden. Een archeologisch bureauonderzoek. Delftse Archeologische Notitie 88.

Broeke ten E.M. 2016. Archeologisch bureauonderzoek en verkennend booronderzoek Woudseweg (toekomstig nr. 172) te Schipluiden in de gemeente Midden-Delfland. Econsultancy.

Dijkstra M.F.P. 2011. Rondom de mondingen van de Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek. Sidestone Press, Leiden.

Kerkhof, M., Bult E.J. 2009: Een archeologische begeleiding van de plaatsing van IBA-tanks in de gemeenten Delft en Midden-Delfland. DAR 95, Delft.

Kruidhof, C.N., B. Jansen & P.C. Vos, 2006: Plangebied A4 Delft-Schiedam, gemeente Schipluiden, Schiedam en Vlaarding. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (verkenning). RAAP Archeologisch Adviebureau, RAAP-Rapport 1330.

Nonhof C. 2021 a. Delfland in 1200. Een gereconstrueerde hoogtekaart. Tijdschrift voor historische geografie 6.1 (2021), 21-40.

Nonhof C. 2021 b. Delfland en de Maasdijk 1100-1300. Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis 30:2 (2021), 96-110

Penning B. 2011. Begraafplaats Dorppolderweg te Schipluiden (gemeente Midden-Delfland). Een bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek middels grondboringen. Delftse Archeologische Notitie 17.

Penning B. 2014a. Hooipolderweg. Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven in Den Hoorn (gemeente Midden-Delfland).

Penning B. 2014b. Slinksloot te Schipluiden (gemeente Midden-Delfland). Een verkennend en karterend booronderzoek. Delftse Archeologische Notitie 50.

Penning B. 2014c. Woudselaan 22 te Den Hoorn (gemeente Midden-Delfland). Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven. Delftse Archeologische Notitie 79.

Penning B. 2015. Dijklichaam Zouteveenseweg 1a, Schipluiden (gemeente Midden-Delfland). Een waarderend booronderzoek en bodemprofielopname. Delftse Archeologische Notitie 86.

Penning B. 2017. Woudselaan 27 in Den Hoorn, gemeente Midden-Delfland. Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven. Delftse Archeologische Notitie 116.

Hoofdstuk 3 (vroegmoderne tijd)

Bakker P. 2002. Landgoederen en buitenplaatsen: verweving van natuur en cultuur. De Levende Natuur 103 (5), 179-181.

Bieleman J. 2008. Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000. Uitgeverij Boom, Meppel.

Broeke van der M. 2019. Buitenplaatsen in het Westland. Met smaak en tot voordeel aangelegd. Genootschap Oud-Westland.

Horssen van J. 2017. Van Gebed tot gebulder. Archeologisch onderzoek naar een klooster en een artilleriemagazijn aan de Paardenmarkt in Delft. Delftse Archeologische Rapporten 128.

Moerman J, 2010. Klooster, buitenplaats en tuinbouwgebied. De rijke historie van het Rijswijkse Sion. Rijswijkse Historische Reeks.

Moerman J. & van Ooststroom F. 2009. Op een uur gaans...: historische aspecten van de ambachtsheerlijkheid Zouteveen. Historische Vereniging Oud-Schipluiden.

Moerman J. & Groenendaal H. 2015. Cultuurhistorische inventarisatie van de trekvaartroute tussen Delft en Maassluis/Vlaardingen. Historische Vereniging Oud-Schipluiden.

Moerman J. & Groenendaal H. 2016. Cultuurhistorische inventarisatie van de kerkenpaden in Midden-Delfland. Historische Vereniging Oud-Schipluiden.

Moerman J. 2019. Hodenpijl. In: Broeke van den M (red.) 2019. Buitenplaatsen in het Westland. Met smaak en tot voordeel aangelegd. Genootschap Oud-Westland. 125-131.

Pollmann J. 2015. Iedereen slachtoffer. Het verleden herschrijven na het Beleg van Leiden. Geschiedenis Magazine nr. 5, 18-21.

Wilt de C. 2015 Landlieden en hoogheemraden. De bestuurlijke ontwikkeling van het waterbeheer en de participatiecultuur in Delfland in de zestiende eeuw. Uitgeverij Verloren, Hilversum.

Zee van der A., Wellenberg M. 2021. Atlas van de trekvaarten in Zuid-Holland. Uitgeverij Thoth, Bussum.

Hoofdstuk 4 (moderne tijd)

Houtenbos P. 2021. Ode aan het landschap van Maasland. Een geschiedenis ter lering en waardering. Historische Vereniging Maasland.

Historisch Jaarboek Schipluiden (edities 2009-2024), Historische Vereniging Oud-Schipluiden.

Lith van H. 2012. Rook waait over het Westland. De Westlandse stoomtram, het Delflandspoor en de Westlander 1881 -

1970. Boekenreeks van de Nederlandse Vereniging van Belangstellenden in het Spoor- en Tramwezen. Uitgever Kimabo.

Lintsen H.W., Bakker M.S.C., Homburg E, van Lente D., Schot J.W., Verbong G.P.J. 1992. Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel 1: Techniek en modernisering. Landbouw en voeding. Walburg Press, Zutphen.

Midden-Delfland Vereniging, 2018. Knotwilgen en andere kanjers. Bijzondere bomen in Midden-Delfland. Moerman J. 2007. Wandeling langs Jonge Monumenten in het dorp Schipluiden. In: Jaarverslag 2007, Historische vereniging Oud-Schipluiden.

Moerman J. 2021. Streekhistorie: Het transport over water in Den Hoorn en Schipluiden. Historische Vereniging Oud-Schipluiden.

Mil van Y. 2017. Wederopbouw van de tuinbouw 1945-1965. Een vergelijking van de Bollenstreek met het Westland. In: Tijdschrift voor Historische Geografie pp. 35-51.

Moerman J. 2020 Streekhistorie: 't Woudt in de oorlogsjaren. Historische Vereniging Oud-Schipluiden.

Ooststroom van F.W. 1989. Boerenerven in Midden-Delfland. Een blik in het verleden. Reconstructie Midden-Delfland, Maasland.

Ooststroom van F. 2019. Beleef boerengroen. In: Midden-Delfkrant nummer 182 pp. 22-24.

Spinnewijn O. 1995. Schipluiden Den Hoorn 1940-1945. Uitgeverij Kwadraat, Utrecht.

Stelder K. 2023. Eendenkooien in de kommen. Hoe eendenkooien in de komgebieden van de Culemborgerwaard beïnvloed zijn door het landschap en hoe ze het landschap beïnvloeden. Masterthesis Rijksuniversiteit Groningen.

Vijverberg A., Immerzeel T., van Dam C, van der Lees-Brand D. Glastuinbouw. In: Wijsbek N., Kooij B., van Immerseel R. 2019. Kassen in Nederland 1650-1950. Studie over de geschiedenis, de ontwikkeling en het behoud van plantenkassen. 404-508.

Wijsbek N., Kooij B., van Immerseel R. 2019. Kassen in Nederland 1650-1950. Studie over de geschiedenis, de ontwikkeling en het behoud van plantenkassen. Werkgroep Historische Kassen in Nederland. Stichting In Arcadië, Amersfoort.

Woud van der A. 2010. Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848. Uitgeverij Prometheus, Amsterdam.

Woud van der A. 2020. Het landschap, de mensen. Nederland 1850-1940. Uitgeverij Prometheus, Amsterdam.

Hoofdstuk 5 (recente ontwikkelingen)

Boer de S.A., Janssen A.J.M.M., Touwen L. 1995. Planvorming en uitvoering in de cultuurtechniek. Backhuys Publishers, Leiden.

Boks K., Drunen van M., Moerman K., Neven S. 2024 Magazine Duurzaam Boer Blijven. Gemeente Midden-Delfland, Communicatiebureau De Lynx, Wageningen.

Bijsterveldt van M. 2023. Met een pak melk koop je ook rust, ruimte en biodiversiteit. In: Midden-Delfkrant 199, 47-48.

Buissink F., Wesselink M., Wanders E. 2003. Oases in Nederland. De Akerdijkse Plassen. Vereniging Natuurmonumenten.

Geld van der J., Groen N., Veer van 't R. 2016. Weidevogels in een veranderend landschap. Meer kleur in het grasland. KNNV uitgeverij, Zeist.

Genne van M. 1980. Nationale Landschappen in Nederland. Nederlands Bosbouwtijschrift 52, 281-287.

Groeneveld H., van Oord G, 2023. Boerenlandschap staat onder druk. In: Midden-Delfkrant 199, 11-17.

Houtenbos P. 2021. Ode aan het landschap van Maasland. Een geschiedenis ter lering en waardering. Koppelaar Mixmedia Maasdijk.

Kegel K, van der Eijk W., Groenendaal H., Paalvast H., Tetteroo H., Visser M. 2019. Polderen over de A4 in Midden-Delfland. Inpassing en compensatie. Midden-Delfland Vereniging, Schipluiden.

Kegel K. 2023. Midden-Delfland: voor de steden, van de steden? In: Midden-Delfkrant 199, 25-33.

Leenders M. 2024. Hoe de natuur uit de landbouw verdween. Uitgeverij WBooks, Zwolle.

Purmer M., Hartog B. 2021. Schoonheid als inspiratie. Natuur en cultuur in het Hollandse landschap. In: Midden-Delfkrant 190, 5-8.

Natuurbeschermingsraad 1978. Advies van de Natuurwetenschappelijke Commissie van de Natuurbeschermingsraad betreffende het reconstructiegebied Midden-Delfland (Z.H.).

Natuurmonumenten. 1997. Beheerplan Aalkeetbuitenpolder en Polder Noord-Kethel. Beheervisie en Documentatie, O&B rapport.

Nefs M., Moura A. L., Gerretsen P., de Bonth L., Verhagen D., de Jong J., Haaksma M., Cusveller S. 2019 Natuur om de hoek. Beleid, ontwerp, gebruik en perspectief van recreatiegebieden sinds 1965. Vereniging Deltametropool, Rotterdam.

Oord van G. & van Ooststroom F. 1976. Nota Vaart & Vlieten in Midden-Delfland. Milieuwerkgroep Midden-Delfland.

Oorschot van K & Hartog B. 2023. Randen van Midden-Delfland: hard of zacht? In: Midden-Delfkrant 199, 35-41.

Slabbers S., Koole S., van der Ploeg G., Griffioen J. 2010. Atlas Landschapontwikkelingsperspectief Midden-Delfland 2025. Authentiek landschap met sterke stad-landverbinding.

Stuurman F.J. & Peeters J.P. 1992. Bos op bagger uit de Rotterdams havens.

Tubbing D. 2017. Bekend maakt bemind. Kan het succes te groot worden? In: Midden-Delfkrant 172, 62-63.

Wesselink M. 2010. Midden-Delfland: Gruttoland. Agrarische natuurvereniging Vockestaert en Natuurmonumenten, Drukkerij Gianotten.

Woestenburg M., Lengkeek J., Timmermans W. 2009. Recreatie & landschap 1900-2009: van bermtoerisme tot Dance Valley. Wageningen Environmental Research, afdeling Cultural Geography. Wageningen.

Wouden van der R. 2015. De ruimtelijke metamorfose van Nederland 1988-2015. Het tijdperk van de vierde nota. Nai010 uitgevers, Rotterdam.

Beleidsdocumenten

Gebiedsvisie Midden-Delfland 2025 (2005).

Atlas Landschapontwikkelingsperspectief Midden-Delfland 2025. Authentiek landschap met sterke stad-landverbinding (2005).

Archeologische Beleidsadvieskaart (2010).

Beleidsplan Archeologie Midden-Delfland (2010).

Handboek Erfgoed Midden-Delfland (2013).

Cultuurhistorische en landschappelijke elementen in het gebied van de Noord-Kethelpolder, een inventarisatie. (2016).

Cultuurhistorische inventarisatie van de trekvaartroute tussen Delft en Maassluis/Vlaardingse.

Polderkaart Midden-Delfland (2017).

Bidbook BPL Midden-Delfland (2017).

Inventarisatie Cultuurhistorische elementen Midden-Delfland – Bureau Helsdingen (2018).

Uitvoeringsprogramma BPL Midden-Delfland 2023-2027.

Omgangsvormen met een landschap van stand.
Gebiedsbeschrijving Landschap Midden-Delfland.

Kerkenvisie Midden-Delfland (2023)

Uitvoeringsprogramma Bijzonder Provinciaal Landschap Midden-Delfland 2023-2027.

Visie Gebiedstafel Bijzonder Provinciaal Landschap Midden-Delfland (2021).

Ontwikkelingsperspectief bij Uitvoeringsprogramma 2023-2027.

Websites

www.middendelfland.net

www.topotijdreis.nl

www.hisgis.nl

www.mdmw.nl

www.middendelflandvereniging.nl/

www.geschiedenisvanzuidholland.nl/

www.monumentaalwestland.nl

www.westlandkaart.nl

www.erfgoeddelft.nl

www.hhdelfland.nl

www.middendelfland.nl/wat-is-er-aan-erfgoed-in-midden-delfland

www.ophodenpijl.nl/

www.vockestaert.nl/

www.puuurmiddendelfland.nl/

www.erfgoedhuis-zh.nl

www.stadsarchiefdelft.nl

[www.kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Panorama_Landschap - Haaglanden-Delfland](http://www.kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Panorama_Landschap_-_Haaglanden-Delfland)

www.geschiedenisvanzuidholland.nl

www.ahn.nl

www.bodemdata.nl

www.dinoloket.nl

Lijst met afbeeldingen

Voorblad. Cultuurland Advies.

Voorwoord. Gemeente Midden-Delfland.

Inleiding. Cultuurland Advies.

Achterkant. Cultuurland Advies.

Hoofdstuk 1

Afbeelding 1.1. Beeldbank Rijkswaterstaat, fotograaf Joop van Houdt.

Afbeelding 1.2. Neefjes 2018, 9.

Afbeelding 1.3. hunebednieuwscafe.nl/2019/10/de-laatste-4000-jaar-van-de-weichsel-ijstijd.

Afbeelding 1.4. bodenvondsten.rotterdam.nl.

Afbeelding 1.5. Vos et al 2018, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Afbeelding 1.6. Medy Oberendorff in Louwe Kooijmans et al 2010, 25.

Afbeelding 1.7. Rijksmuseum van Oudheden inventarisnummer h 1980/7.12A-298 II.

Afbeelding 1.8. Beeldbank Rijkswaterstaat, fotograaf Joop van Houdt; Cultuurland Advies

Afbeelding 1.9. Vos et al 2017 via archeologie-delft.nl.

Afbeelding 1.10. Archeologische dienst Vlaardingen.

Afbeelding 1.11. Cultuurland Advies.

Afbeelding 1.12. archeologie-delft.nl.

Afbeelding 1.13. GIS-data: BRT TOP10NL, BGT, Kadaster, Archis, AHN4, Archeologie Delft, Provincie Zuid-Holland. Cartografie: Cultuurland Advies.

Hoofdstuk 2

Afbeelding 2.1. Luchtfoto ESRI Nederland.

Afbeelding 2.2. Luchtfoto ESRI Nederland, Cartografie Cultuurland Advies.

Afbeelding 2.3. Vos et al 2017 via archeologie-delft.nl.

Afbeelding 2.4. Cultuurland Advies.

Afbeelding 2.5. Cultuurland Advies op basis van IJsselstijn & van Mill 2016.

Afbeelding 2.6. Wikimedia Commons (publiek domein).

Afbeelding 2.7. Jan Potter via cultuur.middendelfland.net/huistedorp/huistedorp.htm.

Afbeelding 2.8. ESRI Nederland, Provincie Zuid-Holland, cartografie Cultuurland Advies.

Afbeelding 2.9. Kruikius 1712 via TU-Delft.

Afbeelding 2.10. Cultuurland Advies.

Afbeelding 2.11. Wikimedia Commons.

Afbeelding 2.12. Kruikius 1712 via TU-Delft.

Afbeelding 2.13. AHN4 via ESRI Nederland.

Afbeelding 2.14. Cultuurland Advies.

Afbeelding 2.15. Wikimedia Commons.

Afbeelding 2.16. Cultuurland Advies.

Afbeelding 2.17. GIS-data: BRT TOP10NL, BGT, Kadaster, Archis, AHN4, Archeologie Delft, Provincie Zuid-Holland. Cartografie: Cultuurland Advies.

Hoofdstuk 3

Afbeelding 3.1. Gezicht op Delft door J.B. Jongkind uit 1844. Bron: Kunstmuseum Den Haag.

Afbeelding 3.2. Het ontzet van Leiden door Joost Jansz. Lanckaert uit 1587-1589. Bron: Museum de Lakenhal.

Afbeelding 3.3. Weidelandschap met vee door Willem Maris uit 1895. Bron: Collectie Rijksmuseum.

- Afbeelding 3.4.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 3.5.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 3.6.** . Cultuurland Advies.
- Afbeelding 3.7.** Henk Groenendaal, Cultuurland Advies.
- Afbeelding 3.8.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 3.9.** Cultuurland Advies
- Afbeelding 3.10.** Floris Jacobusz uit 1634. Bron: midden-delfland.net.
- Afbeelding 3.11.** Pieter van Call uit 1710-1737. Bron: Collectie Rijksmuseum.
- Afbeelding 3.12.** Kruijuskaart 1712 via TU Delft.
- Afbeelding 3.13.** Siebe Jan Bouma, Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Afbeelding 3.14.** GIS-data: BRT TOP10NL, BGT, Kadaster, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Provincie Zuid-Holland. Cartografie: Cultuurland Advies.

Hoofdstuk 4

- Afbeelding 4.1.** Kadaster.
- Afbeelding 4.2.** Museum de Schilpen.
- Afbeelding 4.3.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 4.4.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 4.5.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 4.6.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 4.7.** AHN4 via ESRI Nederland.
- Afbeelding 4.8.** Henk Groenendaal.
- Afbeelding 4.9.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 4.10.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 4.11.** In 't Gein bij Abcoude, Willem Roelofs 1870-1897. Bron: Collectie Rijksmuseum.
- Afbeelding 4.12.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 4.13.** Jacques Moerman.

- Afbeelding 4.14.** Donald Harteveld.
- Afbeelding 4.15.** Museum Tramstation Schipluiden.
- Afbeelding 4.16.** Cultuurland Advies op basis van interactieve kaart Atlantikwall-Museum.
- Afbeelding 4.17.** GIS-data: BRT TOP10NL, BGT, Kadaster, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Provincie Zuid-Holland. Cartografie: Cultuurland Advies.

Hoofdstuk 5

- Afbeelding 5.1.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 5.2.** Ministerie Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Cartografie Cultuurland Advies..
- Afbeelding 5.3.** Bijlage D, Programma Reconstructie Midden-Delfland, Ministerie Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 1983.
- Afbeelding 5.4.** www.topotijdreis.nl
- Afbeelding 5.5.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 5.6.** Beeldbank Rijkswaterstaat.
- Afbeelding 5.7.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 5.8.** Plankaart Reconstructieplan Midden-Delfland, deelgebied Abtswoude. Bron: Gemeente Midden-Delfland.
- Afbeelding 5.9.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 5.10.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 5.11.** Cultuurland Advies.
- Afbeelding 5.12.** Gemeente Midden-Delfland.
- Afbeelding 5.13.** Gemeente Midden-Delfland.
- Afbeelding 5.14.** Kadaster, Cultuurland Advies.
- Afbeelding 5.15.** GIS-data: BRT TOP10NL, BGT, Kadaster, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Provincie Zuid-Holland. Cartografie: Cultuurland Advies.

